

Kees Fortuin

'Eendjes voeren'
Verkenning sociale component Singelplan

december 2001

Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2001

Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Probleemstelling en opzet van het onderzoek	7
3	Beschrijving van de singels	11
3.1	Heemraadssingel	11
3.2	Noordsingel en Bergsingel	16
4	Voortgang Singelplan	21
5	Perspectieven	23
6	Aanknopingspunten voor het Singelplan vanuit sociaal perspectief	25
6.1	De relatie tussen bewoners/gebruikers van de singels en de bewoners van de omliggende buurten	27
6.2	De 'symbolische component' van het Singelplan.	31
6.3	De relatie van fysieke en sociale aspecten van het Singelplan	34
6.4	De relatie tussen overheid en bewoners/gebruikers, het ontwerpproces en het beheer	35
7	Discussie	39
	Referenties	45

1 Inleiding

De Rotterdamse singels (Noord) en vlieten (Zuid) horen bij Rotterdam. Ze bepalen niet alleen mede het beeld van Rotterdam, ze vormen zones van rust en groen in de stad en zijn daarom van groot belang. In 1999 is een plan van aanpak opgesteld om de plaats van de singels in de stad te bevestigen met een grootscheepse opknappoperatie, het *Singelplan*. De singels zouden in hun oorspronkelijke grandeur hersteld moeten worden. Het plan omvat zaken als het schoonmaken van het water, het verzorgen en aanpassen van het openbaar groen, het aanleggen van wandelroutes en het terugdringen van parkeerlocaties. Tot de op te knappen singels behoren ook de singels die tezamen het zogeheten Waterproject van Rose (zie Kamphuis e.a., 1999 en Van der Hoeven en Vanstiphout, 1998) vormen: de huidige Westersingel, Spoorringel, Crooswijksesingel en Boezemsingel. De groep singels die dit Waterproject uitmaakt mag zich in een toenemende belangstelling verheugen. Eromheen is een manifestatie 'Waterproject 1854-2001' georganiseerd in het kader van Rotterdam 2001 Culturele Hoofdstad van Europa. Op centraal niveau is voor het Singelplan een 'bouwdoos' opgesteld, een soort handreiking bij het opstellen van programma's van eisen voor afzonderlijke singels (dS+V/GW, 1999, pp. 31 e.v.), waarin eisen ten aanzien van de inrichting van de singels, de participatie van bewoners, de staat van het groen en van het water, ten aanzien van verkeer en parkeren, sociale veiligheid en dergelijke worden geformuleerd. De supervisor voor de uitvoering van het Singelplan, Paul Achterberg, heeft een aantal ruimtelijke criteria voor de ontwerpen van de singels ontwikkeld (Achterberg, 2000). Participatie van bewoners wordt aangemoedigd. In de komende vijf jaar zullen zestien singels en vlieten op deze wijze worden opgewaarderd. Het plan, waarvoor 45 miljoen wordt uitgetrokken, maakt deel uit van de Rotterdamse Strategische Wijkaanpak.

De operatie wordt in het kader geplaatst van de leefbaarheid en de ecologie in de stad. Het *ecologische* aspect komt tot uitdrukking in nieuwe water- en beheersystemen. Het *leefbaarheidsaspect* komt tot uitdrukking in de betrokkenheid van omliggende buurten. De singels zijn niet alleen beeldbepalend voor de stad als zodanig, ze hebben ook een relatie met de buurten waarvan ze de randen vormen. Een aantal singels kent bewonersgroepen die staan te popelen om hun eigen visie in de plannen gestalte te geven. Daarvoor is ruimte. Volgens het programma van eisen dient er met de voorstellen van bewoners rekening te worden gehouden. Er wordt gestreefd naar een interactief planproces, waarin publiek-private activiteiten worden aangemoedigd. Aldus wordt verwacht dat het project ook economische spin-off zal hebben.

Het is de bedoeling dat de operatie een integraal karakter krijgt, wat wil zeggen dat in ieder geval ook sociale en economische aspecten aandacht zullen krijgen. In een onderzoek dat wordt uitgevoerd door het Bureau Middelkoop wordt het economische potentieel van de singels in kaart gebracht. Daarin wordt aan de singels een 'vliegwielfunctie' toegedacht, alsmede een bijdrage aan een gedifferentieerder opbouw van het aanbod aan woonmilieus. Om de meerwaarde in het sociale domein (leefbaarheid) te versterken werd het wenselijk gevonden om een verkenning uit te voeren naar de 'sociale component' van het Singelplan. De dienst Stedebouw en Volkshuisvesting (dS+V) heeft het Verwey-Jonker Instituut daarvoor benaderd. Deze rapportage vormt de verslaglegging van dit onderzoek. Zij heeft ter discussie gestaan op een slotconferentie in oktober 2001 gehouden zal worden, waarvan de discussie is opgenomen in deze rapportage.

We hechten er waarde aan om te benadrukken dat dit onderzoek een *verkennend* karakter heeft. Het is ons er niet om te doen een omvattende beschrijving te maken van sociale processen die zich rond de singels of het Singelplan afspelen. De personen die we hebben geïnterviewd vormen geen representatieve steekproef van alle belanghebbenden bij de singels. We kunnen bovendien niet claimen dat we een volledig overzicht hebben van verschillende deelprocessen die zich rond de singels afspelen, zoals het ontwerpproces, de bestuurlijke besluitvorming of de participatie van bewoners. Wel is het ons in de loop van het onderzoek duidelijk geworden dat een meer uitputtende beschrijving van sociale processen rond singels buitengewoon waardevol zou kunnen zijn als input voor sociaal beleid, maar de lezer zal een dergelijke beschrijving hier niet aantreffen. Wel proberen we in onze studie een aanzet te geven voor wat 'de sociale component' van fysieke ingrepen in de buitenruimte zou kunnen zijn.

2 Probleemstelling en opzet van het onderzoek

De Rotterdamse dienst Stedebouw en Volkshuisvesting (dS+V) heeft het Verwey-Jonker Instituut gevraagd om een verkenning uit te voeren naar de sociale component van een operatie die in eerste instantie fysiek georiënteerd was, het zogeheten Singelplan. Deze verbreding van het perspectief - ook naar de 'economische component' wordt onderzoek gedaan - biedt mogelijk meerwaarde voor het Singelplan. Omgekeerd houdt deze verbreding van het perspectief ook een verbreding in van sociaal beleid. Sociaal beleid is traditioneel vooral gericht op het bestrijden van achterstanden en van marginalisering. Het recente streven om ruimtelijke, economische en sociale structuurversterking samen te laten gaan betekent dat er wisselwerking tussen de 'pijlers' van dit integrale beleid ontstaat. Dit onderzoek, dat zoals gezegd nadrukkelijk de status van verkenning heeft, probeert op deze mogelijkheden voor een wisselwerking enig licht te laten schijnen. Wat heeft een sociale invalshoek te bieden aan een primair fysieke operatie? We zullen deze vraag verkennen aan de hand van een viertal thema's.

Het interactieve aspect

Een eerste thema voor ons onderzoek betreft de wisselwerking tussen verschillende categorieën 'gebruikers' van de singels, bijvoorbeeld bewoners van huizen aan de singel en bewoners van de wijken die er achter liggen. Een aantal singels vormt het 'gouden randje' van de buurt. Wat voor interactie is er tussen de singelbewoners en de buurtbewoners, welke wisselwerking is er? Of breder gesteld, want er bewegen zich veel meer verschillende groepen op en rond de singels: wat betekent de interactie van verschillende categorieën 'gebruikers' van de singel voor het sociale weefsel van de wijk en op een hoger niveau voor de stad? Deze en soortgelijke vragen zijn misschien niet relevant vanuit het perspectief van klassieke thema's voor sociaal beleid, omdat bijvoorbeeld achterstand, kwetsbaarheid en marginalisering daarin als een persoonlijk kenmerk van individuele leden van sociale groepen wordt gezien. Maar wanneer je het stedelijke weefsel niet zozeer beschouwt als een *optelsom* van individuen maar als een *patroon* dan wordt juist de verhouding van bevolkingscategorieën interessant, met name op plekken waar zich heterogene groepen bewegen. Op de singels is dat veelal aan de orde. We kunnen er witte en zwarte kinderen verwachten, hoog en laag opgeleide mensen, verschillende etnische groepen, bewoners en gebruikers van de ruimte. Het sociale klimaat op de singel heeft niet zozeer betrekking op een van die groepen maar op het patroon van interacties en relaties eromheen.

Deze vraag naar de interactie tussen verschillende sociale categorieën is ook vanuit het perspectief van de Strategische Wijkaanpak aan de orde. Tot de principes van de wijkaanpak behoren volgens wethouder Meijer (1999) 'het benutten van de kracht van verschillen' en 'culturele expressie als element van eigenwaarde'. De singels en de achterliggende buurten vormen een plaats waar een alternatief voor de toenemende ruimtelijke segregatie van welgestelden en kansarmen feitelijk al bestaat (overigens zonder dat daarmee iets gezegd is over de *sociale* segregatie). De vraag komt dus op naar de relatie van verschillende bevolkingscategorieën rond de singels. We zullen dit aanduiden als het *interactieve aspect*.

Het symbolische aspect

Er is naast dit interactieve aspect nog een ander sociaal aspect aan de orde bij het Singelplan. Het betreft de *symbolische waarde* van de singels. De singels zijn beeldbepalend, en verwacht mag worden dat ze een belangrijke plaats innemen in de leefwereld van de bewoners van de omliggende buurten. Het zesde principe van de wijkaanpak (zie boven) luidt *het idee van de stad in de wijk*. Enerzijds wordt daarmee bedoeld op een verdeling van voorzieningen, competenties en dergelijke naar de verschillende territoriale en bestuurlijke niveaus in de stad. Maar anderzijds, en dat is hier van belang, gaat het ook om 'de voelbaarheid van de stad in de wijken'. Het is mooi, wordt vastgesteld, als de wijk waar je woont bekend is vanwege een groot stadion, een belangrijk ziekenhuis, een gevarieerde winkelstraat of een drukbezocht theater. Op dezelfde manier kunnen singels in de beleving van bewoners betekenis krijgen. Mooie singels kunnen je vervullen van een gevoel van trots op je buurt, maar het gaat verder. De dingen die je beleeft op de singels kunnen bijdragen aan het gevoel dat je deel uitmaakt van een stedelijke

samenleving, dat je Rotterdammer bent, of bewoner van een bepaalde wijk, of je voelt je stede-ling. Singels maken deel uit van 'het verhaal dat de stad over zichzelf vertelt' (Reijndorp e.a., 1998, p. 240). Ze vormen weliswaar een ruimtelijk gegeven, maar ze zijn net zo goed een sym-bolisch referentiepunt. Wanneer je als kind de eendjes in de singel hebt gevoerd dan draagt die singel bij aan je gevoel van geworteld zijn, van thuishoren op die plek. Wanneer de singels op-gewaardeerd zijn zal er niet alleen schoon water doorheen lopen, maar ze zullen net zo goed de bedding vormen voor andere gevoelens over de stad, meer bijzonder over de plek waar je leeft.

Relatie fysieke en sociale processen

Een derde aspect is de relatie van fysieke en sociale processen als zodanig. Liggen deze in elkaars verlengde? Werken de fysieke en de sociale sector beide dezelfde kant uit of liggen er ook conflictpunten? En hoe moeten deze gewaardeerd worden? Gaat het altijd om een vorm van verkokering of is de spanning soms ook productief?

Het Singelplan als sociaal proces

Het proces van uitvoering van het Singelplan op zichzelf kan ook gevolgen kunnen hebben voor het gevoel van bewoners over de stad. Een singel is dan niet alleen maar een mooi *gezicht*. Een straat die langere tijd opgebroken is, een bodemsanering die gaande is, een complex won-ningen dat gebouwd wordt, in alle gevallen vormen er zich geschiedenissen. Een goede sa-menwerking rond de uitvoering kan de samenwerking later bevorderen. Als de verhouding tus-sen overheid en burger verziekt is door conflicten tijdens de uitvoering zal dat de samenwer-kingsmogelijkheden voor de toekomst bemoeilijken. Investeren in de relatie van overheid en burgers - ook bij de uitvoering van het Singelplan - is dus een investering die het sociaal kapi-taal van de stad vergroot.

Deze relatie tussen overheid en burgers komt uiteraard ook aan de orde bij de kwestie van het beheer. Spelen bewoners daarin een rol? De inzet van het Singelplan is onder meer om publiek-private samenwerking een impuls te geven. Bij deze thematiek doemen begrippen op als vraagsturing en een responsieve relatie van overheid en burgers. Daarbij zijn de infrastruc-tuur voor het beheer en een vraaggerichte werkwijze van diensten aan de orde. Een vraag in dit verband is ook welke rol wijkvoorzieningen en professionals kunnen spelen bij het tot stand brengen van samenwerking.

Aldus richt de verkenning zich op de volgende vier thema's:

1. De relatie tussen verschillende bevolkingscategorieën rond de singels.
2. De 'symbolische component' van het Singelplan.
3. De relatie tussen fysieke en sociale aspecten van het Singelplan
4. Het Singelplan als proces: de relatie tussen overheid en bewoners/gebruikers, en het beheer

Deze vraagstelling nodigt ertoe uit om de contrasten op te zoeken: burgers-overheid; fysiek-sociaal; achterstandswijken en het gouden randje. Daarbij moet bedacht worden dat er in een complexe werkelijkheid als een stad altijd sprake is van contrasterende belangen. Deze con-trasten dragen bij aan de dynamiek van de stad. Dat geldt nog sterker als het gaat over het Singelplan. De opvatting van het Singelplan als een samenhangende fysieke, sociale en eco-nomische ingreep is verrassend, omdat zij niet op de geijkte probleemsituaties is gericht, maar juist op de grandeur van de stad. Door de integratie van de drie pijlers neemt echter wel de complexiteit toe. Het aantal betrokken actoren is veel groter, de te realiseren meerwaarde eveneens, maar gelijk daarmee ook de potentiële conflictstof. De singels voegen daar nog een extra aspect aan toe. Inspraakprocessen rond stadsvernieuwing zijn relatief ver ontwikkeld, maar de singels hebben een grote bovenwijkse betekenis. Daardoor is de participatie rond het Singelplan ingewikkelder en spelen er meer 'hogere' belangen een rol. Dat is een uitnodiging voor de stad om zich op het wijkniveau te storten, waarmee zowel het wantrouwen van de wijk tegen de stad gevoed kan worden, als dat de deelgemeentelijke en de stedelijke verantwoorde-lijkheden een kluwen gaan vormen. Dat mag met recht conflictstof heten. In veel opzichten zal hierbij het wiel nog moeten worden uitgevonden.

Toch dragen ook de contrasten bij aan een totaalbeeld waarin iedere singel in zekere zin een eenheid blijft. Diverse belevingen vanuit verschillende perspectieven op dezelfde fysie-

ke singel vormen een patroon eerder dan een homogene beleving van 'de' singel. Bovendien is een bepaalde beleving niet exclusief voorbehouden aan een sociale groep, een territoriaal of een bestuurlijk niveau. Belevingen kunnen ook binnen dergelijke perspectieven verschillen of zelfs diametraal tegenover elkaar staan. Rond de singels is het dus zaak om de kracht van verschillen te blijven benadrukken. We zijn daarvoor in de loop van het onderzoek de metafoor van het 'mozaïek' gaan gebruiken. Een mozaïek bestaat uit herkenbare stukjes die met elkaar een patroon vormen. De schoonheid van het mozaïek is niet zozeer te herleiden tot de schoonheid van de stukjes, maar tot het patroon. De verschillen tussen de stukjes dragen zo bij tot de herkenbaarheid van het patroon in plaats van dat de kleuren van de stukjes zich vermengen tot een eenvormige homogene kleur zonder structuur.

Het onderzoek kent drie 'fasen'. In de eerste fase stond de Heemraadssingel centraal. In de tweede fase is een verkenning uitgevoerd naar de situatie rond de Noordsingel en de Bergsingel. In beide fasen is aan de hand van interviews met sleutelpersonen en documentenstudie een inventarisatie gemaakt van sociale thema's die spelen. Voorts is er op stedelijk niveau aan een aantal bijeenkomsten deelgenomen, zodat er ook een verbinding bleef met het stedelijke perspectief. In de derde fase is een slotconferentie georganiseerd waarin de bevindingen zijn besproken. De discussie van deze conferentie is verwerkt in dit rapport. De selectie van singels is niet bedoeld als een 'steekproef', en biedt dus ook geen representatief beeld. Dat was ook niet mogelijk, omdat het Singelplan in clusters van singels wordt uitgevoerd. Ten tijde van het onderzoek waren nog maar bij enkele singels ervaringen opgedaan. Bovendien bleek bij een snelle inventarisatie dat de singels dermate verschillend waren dat algemene generaliseerbare uitspraken niet gedaan zouden kunnen worden. Vandaar dat is gekozen voor de Heemraadsingel en de Noord- en de Bergsingel, die immers ten tijde van het onderzoek onder handen genomen werden.

Dit onderzoek is een verkenning. Het is daarom van belang om de beperkingen ervan te benadrukken. We streven niet naar een volledige reconstructie van de processen, noch streven we naar generaliseerbare uitkomsten en aanbevelingen. Wat je met de resultaten doet lijkt voornamelijk te zeer tijd- en plaatsgebonden. Wel zullen thema's, dimensies en inzichten bij volgende clusters van singels handvaten voor een sociale benadering kunnen bieden. De pretenties die we hebben met dit onderzoek zijn daarom beperkt. Een rijke oogst aan ideeën is belangrijker dan dichtgetimmerde conclusies. Vandaar ook dat de beschrijving van de verschillende singels niet geheel evenwichtig is. We hebben het beschikbare materiaal zoveel mogelijk willen benutten, en dat was in verschillende mate voorhanden. Verder is er over thema's als participatieprocessen en beheer al veel geschreven en zijn er veel ervaringen mee opgedaan. Daarom richten we ons in deze verkenning eerder op andere thema's die met de sociale component samenhangen. Een laatste beperking is dat we met het onderzoek niet in de plaats kunnen treden van conflicterende belangen. De uitkomst van politieke processen is welke claims gehonoreerd moeten worden en op welke manier. Dit onderzoek kan wel een aantal claims in kaart brengen.

3 Beschrijving van de singels

In het onderzoek zijn gevalstudies gedaan naar de Heemraadssingel en naar de Noordsingel/Bergsingel. Om een indruk te vormen van beide singels geven we hieronder een impressie.

rood	= Bergsingel
blauw	= Noordsingel
bruin	= Heemraadssingel

Aangezien over de Heemraadssingel onlangs een boek is verschenen is de beschrijving daarover uitgebreider. Deze onevenwichtigheid nemen we voor lief, gezien het verkennende karakter van dit onderzoek.

3.1 Heemraadssingel

De Heemraadssingel is de meest prestigieuze singel die Rotterdam kent. Op zijn breedste punt is hij meer dan 100 meter breed. De supervisor van het Singelplan, Paul Achterberg, onderscheidt clusters van singels. Een cluster is een 'te onderscheiden ruimtereeks van knooppunten en lijnen waarin een aantal singels liggen, vaak verschillend in ontstaansperiode en stijl' (Achterberg 2000, p. 17). De Heemraadssingel behoort in die indeling tot het Noordwestkwartier, waarvan ook de Westersingel, de Essenburgsingel, de Provenierssingel, de Statensingel en de Spoorsingel deel uitmaken. Daarnaast onderscheidt hij 'singelfamilies' (idem, p. 27), die niet zozeer gebaseerd zijn op ruimtelijke samenhang als op stilistische overeenkomsten en oorspronkelijke stedenbouwkundige en landschaparchitectonische opvattingen die aan de singels ten grondslag lagen. Volgens deze indeling behoort de Heemraadssingel tot het 'De Jongh'-repertoire, waarvan ook de Bergsingel, de Boergoense Vliet en de Hillevliet deel uitmaken.

Op de Heemraadssingel bevinden zich 508 adressen, waarvan 361 woonadressen (gegevens ontleend aan Bureau Middelkoop, maart 2001, concept). Er bevinden zich relatief veel bedrijven. Er zijn zeer weinig woningen met een oppervlakte van 80 tot 125 m², en juist veel met een oppervlakte van meer dan 125 m². 37,2% heeft meer dan vijf kamers, en 8,7% zelfs meer dan 8. Er is een relatief groot aantal adressen waar zes of meer personen wonen (5,3% tegen 1,2 gemiddeld). Een- of tweepersoonshuishoudens komen relatief weinig voor (68,8%). Ruim 70% van de woningen dateert van voor 1930. Er is een relatief groot aandeel eengezinswoningen. Er wonen relatief veel jongeren tot 19 jaar en relatief weinig bewoners boven de 65. Ruim 63% van de bevolking is autochtoon.

Een terugblik op de geschiedenis van de Heemraadssingel¹

De Heemraadssingel bestond in 2000 precies 100 jaar en naar aanleiding daarvan is een boek verschenen, getiteld 'Burgermansgepruts, 100 jaar Heemraadssingel, 1900-2000' (Peet, 2000). Waarom is de Heemraadssingel burgermansgepruts? De titel is ontleend aan een uitspraak van wethouder A. Heijkoop op 30 juni 1920 die is opgenomen op de titelpagina van het boek: "De Heemraadssingel is architectonisch volkomen een decadent beeld van architectuur. Er is niets schoons en zuivers in. Het is burgermansgepruts, dat het kenmerk draagt van gebouwd te zijn met centen, maar zonder kunstzin". Ook volgens Jules Deelder is de Heemraadssingel niet zomaar een stukje Rotterdam: "Toen de wereld werd geschapen, schiep God voor maatschappelijk geslaagden de Heemraadssingel die van Beukelsdijk tot aan Rochussenstraat als schoolvoorbeeld van wat beschaafd was en altoos breed en statig lag te blinken in een licht dat nergens viel zoals het daar valt".

¹ Dit gedeelte is, waar niet anders vermeld, gebaseerd op Peet (2000).

De Heemraadssingel werd aangelegd om de elite die in groten getale naar 'luxesteden' als Den Haag en Wassenaar vertrok voor Rotterdam te behouden. De tweede helft van de 19^e eeuw had Rotterdam zich vooral gericht op de ontwikkeling van de haven. Rond de eeuwwisseling was het een echte werkstad geworden die tienduizenden werklieden van buiten herbergde. De voormalige directeur Gemeentewerken G.J. de Jongh schetste al in 1887 de eerste lijnen van zijn plannen voor de aanleg van straten en haven in de Coolpolder. De daadwerkelijke aanleg van de Heemraadssingel begon in 1893 met de aanleg van de Heemraadsweg. Waar woningen gebouwd werden werd 'naar behoefte' ook de straat aangelegd, niet eerder, aldus Peet. De reden was - ook toen al -, zoals blijkt uit een uitleg van wethouder Hudig in 1903 aan de gemeenteraad, dat anders "... alles in zeer korte tijd is opgebroken en de steenen zijn terecht gekomen in het water of ergens anders ...".

De Jongh, die de Heemraadssingel ontwierp naar het voorbeeld van het Haagse Bezuidenhout, had een duidelijke visie op het belang van een goede stedenbouw: "...men bouwt niet voor het tegenwoordige geslacht, maar voor eeuwen. Daarom niet bekrompen of angstvallig, maar breed en vol vertrouwen op de toekomst". Ook had hij veel aandacht voor de beplanting. Op zijn initiatief werd de Leidse tuinbouwkundige D.G. Vervooren in 1880 als tuinarchitect van Gemeentewerken aangesteld, die verantwoordelijk was voor de ontwerpen van het groen van de Heemraadssingel en Heemraadsplein. Vervooren maakte bij zijn groenontwerpen gebruik van nieuwe soorten en kweekvormen, wat tot een veel decoratiever en bloemrijker beeld leidde dan de ontwerpen van zijn voorgangers, zoals Zocher die de Westersingel ontwierp.

De Jongh die uiteindelijk vooral bekend is geworden als havenbouwer heeft op zijn kwaliteiten als stedenbouwer veel kritiek gekregen. Hij zou zich teveel gefixeerd hebben op de 'onmiddellijke eisen van handel en scheepvaart, zodat die van de woonstad en het straatverkeer in een verder verschieft hem ontgingen', aldus gemeenteraadslid Van Ravesteyn, geciteerd door Peet (2000, p. 49). De kritiek richtte zich ook op 'de politiek'. Met name het eigendom van gronden zowel in westelijk Rotterdam als geheel, als in het gebied van de toekomstige Heemraadssingel was een belangrijke factor die de daadwerkelijke verwezenlijking van De Jonghs plannen in de weg stond. De Jongh kwam bijvoorbeeld met voorstellen om de Coolpolder te onteigenen, maar het College van B&W wilde daar niet aan. Door het niet onteigenen van grond werd bijvoorbeeld de Heemraadssingel tussen Rochussenstraat en Nieuwe Binnenweg slechts ongeveer 80 meter breed in plaats van de breedte van ongeveer 115 meter die De Jongh in gedachten had.

Eigendom van grond bepaalde in hoge mate wat er in Rotterdam gebouwd werd. Grondexploitanten zorgden zelf voor de aanleg van straten en verkochten de op die manier gecreëerde bouwpercelen aan speculatiebouwers of eigenbouwers. Eigenbouwers waren bouwkundigen, aannemers, timmerlieden en metselaars die van ambachtsman ondernemer werden en daarmee de concurrenten waren van de 'echte' architecten. Er was een breed gedragen onbehagen over de kwaliteit (ofwel de lelijkheid) van de door eigenbouwers gedomineerde architectuur in Rotterdam, ook in debatten in de Gemeenteraad, al hadden sommigen een genuanceerdere visie. Ook aan de Heemraadssingel werd het grootste deel van de woningen door eigenbouwers gebouwd, meestal voor eigen risico, soms waarschijnlijk in nauw overleg met één of meer aanstaande kopers. Veel eigenbouwers hadden elders in de stad al ervaring opgedaan met het bouwen van eenvoudige woningen, maar op de Heemraadssingel moesten woningen ontworpen worden die aan meer eisen moesten voldoen dan alleen onderdak. Voor de gevel bijvoorbeeld huurden eigenbouwers soms een 'echte' architect in.

Bij zo'n 15 panden kregen 'echte' architecten de kans om in opdracht aan de Heemraadssingel te bouwen. Een paar van deze panden zijn beeldbepalend geworden (en in één geval geweest): het door Verheul ontworpen Rotterdamsch Sanatorium op de hoek met de Mathenesserlaan, de door Van Gils ontworpen woning op de hoek met het Heemraadsplein en de door Buskens ontworpen reeks herenhuizen op de hoek met de Burgemeester Meineszlaan. Voor Verheul die naast architect ook gemeenteraadslid was, was de kwaliteit van de architectuur en buitenruimte van de stad al in zijn verkiezingscampagne in 1902 een belangrijk thema, onder meer om zo 'de uittrek van welgestelden' tegen te gaan (Peet, p. 54). Als pleitbezorger voor het voeren van welstandsbeleid zorgde hij ervoor dat in 1925 welstandseisen in de Bouwverordening werden opgenomen. Hij werd de eerste voorzitter van de Rotterdamse Welstandscommissie.

Vooral in de jaren dertig lijken veel huizen hun functie als woning te verliezen, ook al was dat in veel gevallen in strijd met de voorwaarden waaronder de gemeente ooit de grond verkocht had. Door in 1932 toestemming te geven aan de Nieuwe Rotterdamsche Sociëteit om Heemraadssingel 125 als clubgebouw in gebruik te nemen, verspeelde de gemeente zijn mogelijkheden om ervoor te zorgen dat de Heemraadssingel een woonstraat zou blijven. Het gebrek aan huishoudelijke hulp in de grote duren huizen was de belangrijkste reden waarom de huizen op de Heemraadssingel hun woonfunctie verloren. Ervoor in de plaats kwamen pensions, hotels, opvanghuizen en vooral kantoren.

De eerste pensions en rusthuizen verschenen rond 1923. In 1938 waren al zo'n 30 panden omgevormd tot pension, logement of rusthuis. Kenmerkend voor de bewoning van dergelijke huizen is dat er veel verschillende mensen woonden, die vaak maar kort bleven en dat er dus veel verhuizingen waren. Rond 1910 verschenen ook de eerste kantoren aan de Heemraadssingel. Vaak werd een gedeelte als kantoorruimte ingericht en woonde in de rest van het huis iemand die in het kantoor werkte. De eerste kantoren waren sterk gelieerd aan de haven. Al voor 1940 waren minstens 40 panden niet alleen als woning in gebruik, maar mede als werkruimte, kantoor of praktijk.

Ook de Duitse bezetter (de Wehrmacht, de NSDAP en de NSB, de Kriegsmarine en de Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst) vestigde zich op de Heemraadssingel. In het hoofdkantoor van de laatste organisatie op nr. 226 zaten honderden verzetsmensen vast in afwachting van transport naar Scheveningen. The Royal Air Force bombardeerde het pand eind 1944, maar dat mislukte. Wel kwamen zeker 45 mensen, onder wie veel buurtbewoners, om het leven. Overigens waren er ook Joodse onderduikers gehuisvest op de Heemraadssingel. Een bombardement aan het begin van de oorlog heeft wel schade gebracht maar geen panden verwoest aan de Heemraadssingel. Tijdens de hongerwinter verdwenen leuning van houten bruggen en vissen en waterhoentjes uit het water.

Veel panden die tijdens de oorlog door de bezetter waren gebruikt stonden na de oorlog leeg. Voor veel van de Joodse panden die de bezetter had overgenomen was na de oorlog de eigendomssituatie onduidelijk. Dit alles droeg ertoe bij dat panden die tot in de oorlog als woning hadden gediend een andere functie kregen. De Stichting Rotterdamse verpleeghuizen 'De Rustenburg' vestigde zich bijvoorbeeld op de Heemraadssingel en later volgde ook de Pameijerstichting die in de jaren zeventig en tachtig acht panden aan de Heemraadssingel had. Ook de omzetting van woningen in kantoren kwam na de Tweede wereldoorlog goed op gang. In de periode van de wederopbouw had men kantoorruimte nodig in afwachting van de bouw van nieuwe kantoren in het centrum. Singel, park en plein werden vooral ervaren als oases van rust. Aan het eind van de jaren tachtig was de Heemraadssingel al lang geen echte woonstraat meer. In 1991 waren in 110 huizen (van de ongeveer 260) in totaal 307 bedrijven en 50 stichtingen gevestigd. Vanaf de jaren tachtig blijken de oude huizen echter weer grote aantrekkingskracht uit te oefenen en begint de terugkeer van het wonen. Uit een in 1995 gehouden enquête bleek dat 81% op de Heemraadssingel woonde vanwege het type woning en 69% vanwege de nabijheid van het centrum. Overigens overwoog 64% van de bewoners te verhuizen. Dat laatste had voor een groot deel te maken met het feit dat 1995 het dieptepunt was met betrekking tot overlast en onveiligheid. Met de terugkeer van de woonfunctie worden in veel gevallen ook de huizen van binnen en buiten helemaal opgeknapt.

Volgens Peet markeren de jaren zestig voor veel bewoners de neergang van de Heemraadssingel. De nieuwe tijdgeest leidde tot een roep om verbetering van woonomstandigheden in oude wijken. Plannen om dat te doen door grootschalig te slopen en nieuwe woningen te bouwen stuitte op weerstand bij de mondiger geworden wijkbewoners. Stadsvernieuwingsplannen moesten de problemen in de wijken oplossen. De wijkbewoners organiseerden zich, met steun van bijvoorbeeld bouwkunde-studenten uit Delft. Rond de Heemraadssingel ontstond zo de Actiegroep Middelland – Nieuwe Westen. In deze groep zaten vrijwel geen bewoners van de Heemraadssingel. De nieuwe tijdgeest bracht ook nieuwe problemen met zich mee zoals de drugscene. Door de acties van bewoners van Katendrecht om de prostitutie uit de wijk te verdrijven, verplaatste deze zich onder meer naar het gebied rond de Nieuwe Binnenweg, de kop van de Heemraadssingel en de G.J. de Jonghweg.

In de jaren zestig was sprake van een structurele neergang en sluipende verwaarlozing van singel en plein. Vernielzucht werd als grote boosdoener aangewezen, zo blijkt bijvoorbeeld uit een brief uit 1965 van de directeur Gemeentewerken aan het College: "Het Heemraadsplantsoen kon gedurende enkele jaren in zijn huidige vorm niet meer in een behoorlijke staat van onderhoud worden gehouden door de steeds optredende grove vernielingen als gevolg van een ernstig gebrek aan speelruimte in dat stadsdeel". De directeur meldt vervolgens dat het plantsoenenonderhoud van het plein dan ook beperkt werd tot het schoonhouden zonder herstel van de vernieuwde beplanting en hij erkent dat "hierdoor een woestenij is ontstaan" (Peet, p. 81). In een alarmbrief van de buurt in 1966 wordt geconstateerd: "De toestand van het plantsoen is op het ogenblik zodanig dat het op bepaalde plaatsen meer op vuilstort lijkt dan op een plantsoen". (Peet, 81).

In het begin van de jaren tachtig worden er plannen gemaakt om op de Heemraadssingel een park te maken om het grote tekort aan groen in de oude wijken weg te werken en waar de kinderen uit de wijken Middelland en Het Nieuwe Westen zouden kunnen spelen. Dat park kwam er ook, maar volgens Peet betreuren met name de oudere singel- en ook wijkbewoners de aanleg tot op de dag van vandaag en denken ze met weemoed terug aan de plantsoenen die er voor de aanleg van het park waren. Dieptepunt was 'de bomenmoord', de kap van 36 bloesembomen (prunussen) in mei 1986 die niet alleen bewoners van de Heemraadssingel, maar ook die van Middelland en Het Nieuwe Westen veel te ver ging.

In 1995 bereikte de al jaren bestaande overlast door prostitutie en drugsgebruik en –handel in westelijk Rotterdam zijn dieptepunt. Bewoners voelden zich op straat en zelfs in hun eigen huizen niet meer veilig. In de jaren daarvoor waren wel pogingen ondernomen om de overlast te beperken, door bij het Centraal Station Perron Nul op te zetten voor drugsverslaafden en eerst de G.J. de Jonghweg en later de Keileweg als gedoogzone voor straatprostitutie te bestemmen, maar die had niet het gewenste effect. De Heemraadssingel werd en bleef een afwerkplek. Eind 1994 werd Perron Nul gesloten. Het Heemraadsplein werd een van de ontmoetingspunten voor verslaafden en dealers, op de Heemraadssingel en Nieuwe Binnenweg tippelen de 'heroïnehoertjes'. Struikgewas werd op grote schaal verwijderd om ongewenste verblijvers tegen te gaan, waardoor singel, park en plein vercaalden. Vanwege de overlast vertrokken sommige bewoners. Anderen die dat ook wilden bleken met huizen te zitten die vanwege de overlast en onveiligheid onverkoopbaar waren.

De overlastproblemen zorgden ervoor dat de gemeente en de deelgemeente Delfshaven plannen ontwikkelden om op korte termijn de directe leefomgeving te verbeteren en op lange termijn het Heemraadsplein opnieuw in te richten. Voor de korte termijn werden toezichthouders aangesteld, er werd afgesproken meer aandacht aan het beheer van het plein te schenken en activiteiten op het plein te organiseren. In 1996 werden de wijkbewoners geënquêteerd over de inrichting van het plein. De ideeën liepen, zoals te verwachten was, nogal uiteen, getuige een kop in het Rotterdams Dagblad van 8 maart 1997: "De een wil een rustig plein, de ander wil voetballen, speelplaatsen of terrasjes" (Peet, p. 91). In mei 1997 verscheen het plan van eisen. Het herinrichtingsplan werd op 7 juli gepubliceerd, maar vertegenwoordigers van de bewoners vanuit de Actiegroep Het Nieuwe Westen, de bewonersorganisatie Middelland en de Stichting Boulevard vonden het geen goed plan. De gekozen 'esthetische' opzet voldeed volgens hen niet aan de 'vriendelijke ontmoetingsplaats voor de zeer gemêleerde bevolking' die het plein had moeten worden. Maar er waren ook bewoners die positief waren over het plan, en de deelgemeenteraad besloot het plan uit te voeren.

Al tijdens het proces van de herinrichting van het plein werd er door de bewoners op aangedrongen om deze niet los te zien van de herinrichting van de rest van de Heemraadssingel en dan met name het Heemradspark. Een aantal wensen dat niet op het plein gerealiseerd zouden kunnen worden zouden wellicht ook beter in het park gerealiseerd kunnen worden. In de loop van 1998 bleek geld beschikbaar voor een bescheiden herinrichting van het park en in overleg met de buurtbewoners werd een plan opgesteld, maar de geschiedenis leek zich volgens Peet te herhalen, want "Net als in 1986 worden er zonder waarschuwing ineens bomen gekapt, nota bene de dag nadat de bomen-wethouder Els Kuijper daar vlak bij een koningslinde had geplant ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Heemraadssingel" (p. 93). En net

als in 1986 bleek er niet voldoende geld te zijn voor de uitvoering van het hele plan. Net als bij het plein verliep de uitvoering van het park volgens Peet tergend langzaam en zou het aan het begin van de zomer van 2000 nog niet voltooid zijn. Ook bleek het op een aantal punten te verschillen van de plannen zoals die met de bewoners waren besproken. Peet concludeert dan ook dat de Heemraadssingel zich herstelt, maar wel moeizaam.

Bewonersorganisatie: de Stichting Boulevard

Met hoeveel liefde de bewoners de Heemraadssingel bewonen blijkt wel uit het boek van Peet, die singelbewoner is. Het is voor een zeer groot deel aan de bewoners te danken dat de verloedering een halt is toegeroepen. Sinds vijf jaar bestaat er een bewonersorganisatie voor de Heemraadssingel en de Mathenesserlaan, Stichting Boulevard. Aanleiding voor de oprichting was de drugsoverlast, maar de organisatie wil ook positief getinte activiteiten ontplooiën. De Stichting heeft verschillende werkgroepen, waaronder de Werkgroep Buitenruimte. Leden van deze werkgroep zijn steeds nauw betrokken geweest bij de herinrichting van het Heemraadsplein en -park. De werkgroep onderneemt zelf initiatieven, zoals het maken van een 'bomenkaart' van bomen langs de singel en op het plein. Ook andere initiatieven om de positieve kanten van de singel, het park en het plein te benadrukken worden genomen.

De betrokkenheid van de bewoners blijkt op vele manieren. Zo is de tentoonstelling *Raamkunst* georganiseerd. Er is een positieve instelling ten aanzien van activiteiten voor bewoners uit de achterliggende wijken op de singel. Ten aanzien van activiteiten voor kinderen worden ook initiatieven genomen. Er bestaat op punten samenwerking met TOS (Thuis op Straat) en met Duimdrop.

Vanwege de sociale samenstelling beschikt Stichting Boulevard volgens velen over goede kanalen naar de (deel-)gemeentelijke politiek. Over de samenwerking met de deelgemeente is de stichting echter slecht te spreken. Er zijn veel klachten over het niet of veel te laat nakomen van toezeggingen.

De organisatie is over het algemeen positief over de relatie tot de achterliggende wijken, hoewel er in dat opzicht tussen bewoners van de singel zelf en die van de Mathenesserweg accentverschillen zijn. Bewoners van de singel lijken een meer 'egalitaire' instelling te hebben.

Een complexe werkelijkheid

Verschillende gesprekspartners delen de singel op verschillende manieren in. Voor een goed begrip geven we aan de hand van de bovenstaande plattegrond de ruimtelijke indeling weer volgens een van de geïnterviewden: de wijkcoördinator.

Hij begint bovenaan bij de Essenburgsingel met jongerencentrum 'Coloured Mind' en het Marnix-gymnasium (zie 1, blauw). Dit is meteen al een sociaal interessant stuk omdat het nabijgelegen Marnix-gymnasium een witte school is voor leerlingen uit de hele regio. Er bestaat een sociale afstand tot de buurtbewoners, die voor circa 70 procent allochtoon zijn. Daarnaast zijn er oorspronkelijke bewoners die er al heel lang wonen. Van origine was het een chique middenklasse-buurt. Vooral tussen jongeren levert dit botsingen op. Aan het stukje liggen twee basketbalvelden en het jongerencentrum 'Coloured Mind'. Dit centrum is een zelfbeheerproject van Turkse en Marokkaanse jongeren samen met professionele ondersteuning. De tieners in de wijk missen een eigen plekje. Om het nog interessanter te maken zit er op de Beukelsdijk een zwarte MBO. Al deze kinderen ('witte Marnixianen' en 'zwarte Beukelsdijkers') gaan met dezelfde bus naar school. Jongens en meisjes van beide scholen maken gebruik van hetzelfde openbaar vervoer, wat geregeld problemen oproept.

Als tweede gedeelte van de Heemraadssingel noemt hij het stuk tussen de Beukelsdijk en de Vierambachtsstraat (zie 2, rood). Hij omschrijft dit als 'een mooi stuk, maar dan heb je het ook wel gehad'. Het heeft deels een parkeerfunctie voor bezoekers van diergaarde Blijdorp. Dit gedeelte bestaat uit zowel woningen als bedrijven. Geprobeerd wordt om voor zoveel mogelijk bedrijfspanden opnieuw een woonbestemming te creëren. De bedrijven zelf lijken daartegen geen bezwaar te hebben. Nu hebben bedrijven de overhand, alleen aan de Middellandkant staan er meer woningen.

Het derde gedeelte, tussen de Vierambachtstraat en de Mathenesserlaan (zie 3, groen), omschrijft onze gesprekspartner als een mooi visueel gebied met wandelpromenade-functie en ook - zij het in mindere mate - de parkeerfunctie voor Blijdorp. Aan dit stuk grenst het Heemraadspark. De gemeente probeert met Europees geld dit park verder in te richten. Het moet een

functie krijgen voor kinderen (glijbaan), jongeren (basketbalveld) en families. Voor deze laatste groep blijft daarom het grasveld bestaan. TOS (Thuis op Straat) is op dit plein actief met activiteiten. Het park is een gebied met een hoog gebruik door het achtergebied: het Nieuwe Westen en Middelland. De 'Nieuwe Westenkant' (die hij typeert als 'patriciërs') heeft in zijn ogen een sterker gevoel bij de singel dan de bewoners (getypeerd als 'onderkant middenklasse') in Middelland. Dit ziet hij terug in het grotere aandeel van bewoners uit het Nieuwe Westen in Stichting Boulevard.

In oktober 2000 is het Heemraadsplein, tussen de Mathenesserlaan en de Binnenweg (zie 4, geel), heropend. Ook dit plein kent verschillende functies: het moet enerzijds stedelijke allure uitstralen en anderzijds gebruikt worden door bewoners uit Middelland en het Nieuwe Westen. Het plein heeft de langste rij schommels in Rotterdam. Bankjes op het plein dienen als uitnodiging voor ouders met kinderen. Daarnaast dient het plein een evenementenfunctie: op het plein zijn ringen aangebracht waar grote tenten aan vastgemaakt kunnen worden. Vanwege deze verschillende functies is communicatie over de randvoorwaarden met de omwonenden belangrijk. Ten tijde van het interview (oktober 2000) is er een rustperiode ingelast (geen evenementen), zodat alles kan bezinken en er overlegd kan worden met bewoners.

Als laatste gedeelte van de Heemraadssingel noemt de geïnterviewde het stuk tussen de Binnenweg en Coolhaven/ Rochussenstraat (zie 5, zwart). Hij omschrijft dit stuk als saai en donker, maar met een eigen schoonheid door de aanwezige boomvariëteit (vergelijkbaar met het tweede stuk). Het gebied heeft een wandelfunctie, maar trekt daarnaast zwervers en prostituees aan. De bankjes aan dit stuk van de singel zijn daarom weggehaald. Ook patrouilleren er dagelijks tussen 8 en 22 uur veiligheidsassistenten. Het gebied kent veel problemen, maar wil niet elke week in de krant komen. Toch heeft het een goed imago: de dure huizen zijn gewild en overtekend, in tegenstelling tot die in Spangen. Dit gedeelte van de Heemraadssingel wordt niet heringericht.

Bovenstaande indeling is afkomstig van één persoon, en het staat niet vast dat alle uitspraken ook kloppen. Sommige geïnterviewden geven andere lezingen of/ en bestrijden gegevens uit dit overzicht. De bedoeling ervan is echter te laten zien dat spreken over 'de' Heemraadssingel een homogeniteit suggereert die er niet is. Hoe heterogeen de structuur echter in dit overzicht ook lijkt, in andere gesprekken versplintert zij in nog veel kleinere eenheden. We zullen daarop in het vervolg nog terug komen.

3.2 Noordsingel en Bergsingel

In de indeling van Achterberg (2000) behoren de Noordsingel en de Bergsingel beide tot het noordoostkwartier, samen met de Crooswijkse singel, de Boezemsingel en de Boezem. Kijken we echter naar de stilistische overeenkomsten en de oorspronkelijke stedenbouwkundige en landschapsarchitectonische opvattingen die eraan ten grondslag liggen, dan behoren ze tot verschillende 'families'. De Bergsingel maakt dan deel uit van de 'De Jongh'-familie, waartoe ook de Heemraadssingel behoort. De Noordsingel behoort bij het Waterproject van Rose, waartoe ook de Westersingel, de Spoorsingel, de Crooswijkse Singel en de Boezemsingel behoren.

Op de Bergsingel bevinden zich 322 adressen, waarvan 87,6% woningen. (Gegevens van beide singels ontleend aan Bureau Middelkoop, maart 2001, concept). 81,2% hiervan wordt bewoond door een- of tweepersoonshuishoudens. 64,3% van de woningvoorraad dateert van voor 1930. De woningen zijn over het algemeen ruim (meer dan 38% heeft een oppervlakte van meer dan 125 m²). Er zijn opvallend veel appartementen (64,3%). Boven- en benedenwoningen komen veel voor. Van de bewoners is 79% autochtoon. Er wonen relatief weinig jongeren tot 19 jaar en relatief veel 55-plussers.

De Noordsingel heeft 401 adressen, waarvan 81,3% woonadressen. Bijna 78% wordt bewoond door een- of tweepersoonshuishoudens. 28% van de woningen heeft meer dan 125 m² vloeroppervlak. Ruim de helft van de woningvoorraad is van voor 1930. Ook hier komen boven- en benedenwoningen veel voor. Het aantal appartementen is in tegenstelling tot de Bergsingel gemiddeld (ruim 27%). Van de bewoners is ruim 63% autochtoon.

Net als de Heemraadssingel vormen ook de Noordsingel en de Bergsingel een complexe werkelijkheid, al wordt dat door sommige bewoners bestreden. Evenals de Heemraadssingel kennen de Noord- en de Bergsingel een bewonersvereniging. Deze richt zich op beide singels.

Over het algemeen is er op deze singels - dat wil zeggen in de publieke ruimte - minder sociaal leven dan op de Heemraadssingel. De publieke ruimte op de Bergsingel echter wordt intensiever gebruikt dan die op de Noordsingel. De Noordsingel biedt daar fysiek niet veel ruimte voor, terwijl ook de verkeersdruk daarvoor een belemmering is. Veel ouders uit de achterliggende wijken willen uit veiligheidsoverwegingen niet dat hun kinderen op de singel spelen. De Bergsingel biedt meer rust en ruimte. Er is meer leven op straat. We zullen zien dat dat niet alleen te maken heeft met beperkte fysieke ruimte en met verkeersdruk, maar ook met de geschiedenis.

Er bestaan meer verschillen tussen de Noordsingel en de Bergsingel. Op de Noordsingel lijken vooral stedelingen te wonen die kiezen voor wonen 'op stand' en die hechten aan hun privacy. Verder brengt de ligging van beide singels verschillende thema's met zich mee. Zo bestaat er een werkgroep 'Esso Nee' van de bewonersvereniging, die zich in het bijzonder op het geplande Essostation op de Gordelweg richt. Deze werkgroep is vooral een aangelegenheid van bewoners van de Bergsingel. Binnen de bewonersvereniging bestaan er ook afzonderlijke werkgroepen Noordsingel en Bergsingel.

Binnen de singels bestaan eveneens differentiaties. Niet zo goed gedocumenteerd als die op de Heemraadssingel weliswaar, maar er is bijvoorbeeld het 'woonerf' aan de Bergsingel, waar volgens gesprekspartners een veeleer 'dorpse' sfeer heerst. In de ogen van de bewonersvereniging moet voorts het wijkpark, dat er bij het gerechtsgebouw zou kunnen komen, meer de gebruiksfunctie hebben die het Heemraadspark heeft, terwijl de singel zelf meer een 'belevingsfunctie' zou moeten hebben.

De Noordsingel vormt de - bestuurlijke - grens tussen het Oude Noorden en de Agniesebuurt. Veel meer dan bij de Heemraadssingel lopen beide buurten echter in elkaar over, omdat zeer veel kinderen de singel dagelijks op weg naar school oversteken. De Bergsingel ligt daarentegen in het Liskwartier, omdat de grens daarvan door de spoorlijn gevormd wordt. Overigens wordt deze grens door bewoners soms wel anders getrokken.

De verschillende sociale constellaties hebben te maken met verschillende geschiedenissen. Het woonerf is er gekomen op aandringen van de bewoners zelf. Motief hierbij is volgens gesprekspartners geweest dat de kleine kinderen van de bewoners dan veiliger zouden kunnen spelen. Inmiddels zijn de bewoners uit de kleine kinderen. Deze traditie van buiten spelen en van onderlinge contacten heeft er wel toe geleid dat het sociale klimaat op dit gedeelte heel anders is dan dat op de Noordsingel en de rest van de Bergsingel. De onderlinge contacten tussen bewoners blijven, ook wanneer de gezinssituatie daar minder aanleiding toe geeft. Het lijkt er op dat deze verschillen ook verschillen in speelgedrag met zich meebrengen.

Wanneer we onze gesprekspartners mogen geloven sturen bewoners van de Noordsingel en de Bergsingel hun kinderen - die er volgens gesprekspartners niet zo veel zijn overigens - vaker naar witte scholen wat verder uit de buurt sturen dan die van de Heemraadssingel. Dat zou kunnen leiden tot verschillen tussen de Heemraadssingel en de Noord- en Bergsingel in de interactie met de omliggende wijken.

Zoals gezegd kennen de Noord- en de Bergsingel een actieve bewonersvereniging. In vergelijking met Stichting Boulevard lijkt deze minder op de overige wijkbewoners georiënteerd te zijn, of er minstens ambivalent tegenover te staan. De vereniging, opgericht in 1996, met een 150-tal leden, bemoeit zich intensief met het Singelplan. In augustus 1999 presenteerde zij het rapport *Rotterdamse Rijkdom*, waarin een voorstel tot herinrichting wordt gedaan (Bewonersvereniging, 1999). Dit rapport is indertijd positief ontvangen. Aan het plan van de bewonersvereniging is veel interne discussie voorafgegaan. Deze vereniging vindt dan ook in principe dat er vooraf al voldoende participatie geweest was. De deelgemeente hecht echter ook aan participatie vanuit de omliggende wijken. Voor de participatie is door SONOR (een opbouwwerkorganisatie in Rotterdam) een voorstel ontwikkeld en uitgevoerd. In dit voorstel zijn een 'singelwandeling' opgenomen, singelgesprekken en een kinderspeurtocht annex enquête. Op voorhand is er via opvallende billboards ruchtbaarheid gegeven aan de plannen. Van de wandeling, de gesprekken en de speurtocht is een verslag verschenen. Daaruit blijkt dat circa 100 mensen aan de

wandeling hebben deelgenomen, van wie driekwart vanuit de buurt, en een kwart singelbewoners. De singelgesprekken waren gericht op specifieke groepen die via de andere activiteiten niet bereikt konden worden (moedergroepen). Tenslotte beschikt de deelgemeente Noord, waarin beide singels liggen, over een participatie-instrument, het Rijdend Theeterras, dat tweemaal is ingezet.

De deelgemeente Noord legt als bestuur dicht bij de burger veel nadruk op de gebruikswaarde van het gebied. Vanuit dezelfde positie investeert zij in het algemeen veel in de ontwikkeling van participatie. Er worden steeds nieuwe methodieken ontwikkeld om nieuwe groepen bewoners te bereiken. Dat levert een sociale infrastructuur op waarin zoveel groepen en activiteiten bestaan, dat je er bij nieuwe activiteiten altijd wel op voort kunt bouwen. Dat is ook bij het Singelplan het geval. Bij aanvang van het participatieproces bleek er een allochtone moedergroep te bestaan die al gedachten had over de betekenis van in dit geval de Bergsingel. Bovendien beroemt Noord zich er op dat deze traditie ook doorgetrokken wordt, bijvoorbeeld in de manier waarop er met het ontwerpteam van de dS+V wordt samengewerkt. Ontwerpers in Noord zijn het gewend om te praten met bewoners, zo wordt gezegd.

Relaties rondom de singels

De relatie tussen de wijkbewoners en de singelbewoners is niet erg ontwikkeld. Het lijkt dat de meeste singelbewoners het gevoel hebben dat de singel van hen is en dat de wijkbewoners er niet veel te zoeken hebben. Toch is er wel degelijk sprake van belangen die voor een deel gelijk op lopen. Zowel wijkbewoners als singelbewoners hebben belang bij de singel. Wijkbewoners zijn daarbij betrokken, zoals blijkt uit de opkomst bij de singelwandeling. Er ligt een zekere spanning tussen het wijkniveau en de stad. Deze verschillende spanningsvelden betekenen dat verhoudingen tussen categorieën bewoners kunnen gaan schuiven. Wil de uiteindelijke inrichting van de singel beantwoorden aan de verwachtingen van singel- en wijkbewoners, dan zullen zij ooit tot een vergelijk moeten komen. Stedelijk ligt er immers een aantal discussies waar zij weinig greep op zullen hebben als ze niet samen optrekken (het fietssternetwerk etc.). Schematiserend kun je zeggen dat er drie partijen zijn: wijkbewoners, singelbewoners en stad. Wanneer twee partijen tot een vergelijk komen kan dat hun positie ten opzichte van de derde partij versterken.

Het sterke stedelijke belang dat met de singels gemoeid is maakt het proces complexer, maar ook minder voorspelbaar en meer dynamisch. Sommige gesprekspartners menen in dit verband dat er zich een zekere toenadering tussen wijken en singels aan het ontwikkelen is.

Aan dit rijtje is nog een vierde partij toe te voegen: de deelgemeente, en dan met name de relatie die deze partij heeft met de stad. Natuurlijk heeft een singel stedelijke betekenis, maar de kosten voor extra beheer moeten wel door de deelgemeente worden opgebracht. Dat geldt ook voor eventuele sociale activiteiten. Over het participatietraject is onderhandeld met de dS+V. Oorspronkelijk waren de kosten daarvan niet voorzien. Het resultaat was wel dat de dS+V de kosten voor haar rekening nam. Als het gaat om verschillende soorten kosten zijn er vaker verschillen tussen de instantie die de beslissingsbevoegdheid heeft en de instantie die over de middelen beschikt. Zo beslist de deelgemeente over het Inrichtingsplan, maar komen de middelen om het uit te voeren van elders.

Een groep gebruikers waarover we ook in het kader van de Heemraadssingel hebben gesproken zijn de zwervers. De singelbewoners zijn daar in principe helder over: er moet een handhavingsbeleid gevoerd worden. Opbouwwerksters van SONOR zijn minder eenduidig: enerzijds vinden ze dat er in de wijk maar een klein beetje groen is, dat beschermd moet worden. Een mooie singel is belangrijk, ook voor de wijkbewoners. Daarbij staat niet alleen maar het gebruik centraal. Juist migrantenvrouwen, die in drukke en volle huizen wonen, hebben een rustpunt hard nodig. Anderzijds hoort het fenomeen van zwervers 'er ook gewoon bij'. Je moet de omgeving niet te defensief maken. Ze geven voorbeelden van situaties waarin het gelukt is om met zwervers afspraken te maken over hun gebruik van de ruimte. Ze alleen maar weggagen helpt niet, afspraken wel. Dat is onder meer op het Pijnackerplein gebeurd. Daar is afgesproken dat kinderen niet met slapende zwervers geconfronteerd moesten worden. De zwervers kwamen overeen dat ze 's morgens voor 8 uur vertrokken zouden zijn. Zouden de bewoners hierin een harde lijn kiezen, dan zou de singel al snel het alternatief zijn. Hier ligt een strategische keuze waarbij als partijen de singelbewoners, de zwervers en de wijkbewoners betrokken zijn. Wan-

neer de bewoners rond het plein - wijkbewoners dus - een slechte verhouding met de singelbewoners zouden hebben, dan zullen ze al snel denken "laten ze het aan de singel maar zelf oplossen" en dat is voor alle partijen een slechte zaak.

Dat de relatie met het ontwerpteam in Noord 'redelijk' genoemd wordt wil niet zeggen dat de situatie helemaal onvergelijkbaar is met die rond de Heemraadssingel. Een gesprekspartner verwacht dat uiteindelijk de ontwerper 'toch gewoon zijn zin zal doen', anderen beschouwen het ontwerpproces als een soort black box, je weet nooit wat er uit komt. Weer anderen vinden hoe dan ook dat de ontwerper een veel te centrale positie heeft in het proces.

4 Voortgang Singelplan

De voortgang van het Singelplan is bij de beide clusters van singels (Heemraadssingel versus Noord- en Bergsingel) in een verschillend stadium. Bij de Heemraadssingel is het plein heringericht, terwijl het park in ontwikkeling is. Het is de bedoeling dat de singel zelf nog onder handen genomen wordt. Bij de Noordsingel en de Bergsingel was het proces ten tijde van het onderzoek nog in de voorbereidende fase. Verschillen in de beleving zijn hier voor een deel op terug te voeren. Naarmate de uitvoering voortschrijdt kunnen er bij de Noordsingel en de Bergsingel discussies opkomen die vergelijkbaar zijn met die op de Heemraadssingel. Daarom is de weergave in dit rapport een momentopname (grootweg van april 2001). Vergelijkingen tussen het proces rond de Heemraadssingel, dat veel verder gevorderd is, en dat rond de Noord- en de Bergsingel zijn daarom maar beperkt mogelijk.

In beide gevallen bestaat er een actieve bewonersvereniging, die eigen plannen heeft ontwikkeld voor de singels. Aan de Heemraadssingel is dat Stichting Boulevard, die we al eerder geïntroduceerd hebben aan Noordsingel en Bergsingel de Bewonersvereniging Noordsingel/Bergsingel.

Het plan- en uitvoeringsproces heeft voor de verschillende onderdelen van de Heemraadssingel een heel verschillend verloop. Daardoor kan het voorkomen dat voor het Heemraadsplein bijvoorbeeld een relatief groot bedrag is uitgetrokken, en voor het park een relatief klein bedrag. Het is in het kader van dit onderzoek niet mogelijk geweest om een complete analyse van de participatieprocessen te maken. Uit het onderzoek komt wel naar voren dat verwachtingen en definities van bewonersparticipatie uiteenlopen. Rond de herinrichting van het Heemraadsplein is ontevredenheid van bewoners ontstaan, terwijl vanuit de dS+V (Ontwerpteam Buitenruimte) gesteld wordt dat er meer dan ooit in het participatieproces geïnvesteerd is. Zo'n discrepantie is op zichzelf aanleiding voor een nadere analyse.

Het proces rond de Noordsingel en de Bergsingel was zoals gezegd ten tijde van het onderzoek minder ver gevorderd, zodat we hier alleen nog maar een momentopname kunnen geven. In eerste instantie lijkt het erop dat de investering in participatie en in interactie tussen de ontwerper en bewoners tot meer tevredenheid kan leiden. Thema's die in de loop van het traject aan de orde zijn geweest zijn onder andere de volgende:

- Het parkeren. In de 'bouwdoos' voor het Singelplan (dS+V/GW, 1999) wordt gesteld dat de singelkant - de binnenzijde van de singels -, voorzover gebruikt als parkeerruimte, moet worden omgezet in groen. Op welke manier er andere parkeerruimte gevonden moet worden is onduidelijk. Het weren van auto's zal ertoe leiden dat de norm voor de parkeerruimte - die ook nu al niet gehaald wordt - verder uit het zicht raakt. Singelbewoners lijken onderling verschillende afwegingen ten aanzien van parkeerruimte te maken, evenals trouwens wijkbewoners. Terwijl het weren van auto's en het plaatsen van bankjes aanvankelijk boven op het verlanglijstje stonden, nemen de twijfels toe wanneer duidelijk wordt dat dit gevolgen kan hebben voor de eigen auto, en dat bankjes ook 'van alles' kunnen aantrekken. Buurtbewoners en singelbewoners vinden elkaar overigens in deze zorg.
- Speelelementen langs de singel. Bewoners willen persé geen speelelementen. Deze komen er dan ook niet. Maar uiteraard kan spelen ook zonder speelelementen. Of bewoners akkoord gaan met spelende kinderen langs de singel en een recreatief gebruik van het groen is niet helemaal duidelijk. Een gesprekspartner zegt van wel, maar sommige opmerkingen bij de Singelwandeling lijken het tegendeel te suggereren ("als er hier maar niet gepicknickt wordt").
- De vraag of het fietspad geasfalteerd moet worden dan wel bestraat met klinkers. In het plan voor het fietssternetwerk, een bovenwijks plan, staat de eis geformuleerd dat fietspaden geasfalteerd worden. Het Singelplan, met zijn historische ambities, leidt tot bestrating met klinkers. Deze discussie wordt tot op het niveau van de gemeenteraad gevoerd, en heeft in september 2001 nog niet tot duidelijkheid geleid.

- Een ander stedelijk instrument, het verkeerscirculatieplan, spoort wel met de aspiraties. De singel zal als verblijfsgebied een 30 kilometergebied worden, terwijl de doorstroomwegen elders zullen lopen. Daarmee wordt een ander probleem opgelost, de ligging van de wandelroute. Deze is gepland langs de buitenkant van de singel, langs de rijweg. Met name wijkbewoners vonden dat onveilig. Aangezien het gebied autoluw wordt is dat een minder klemmend probleem.

5 Perspectieven

We zijn in het onderzoek grofweg drie perspectieven tegen gekomen, te weten het historische, het esthetische en het gebruiksperspectief. In trefwoorden aangeduid: 'is het zoals vroeger', 'is het mooi' en 'is het bruikbaar'? Meestal waren deze perspectieven niet aan verschillende personen gebonden. Over het algemeen verwoordden mensen meerdere perspectieven tegelijk. In de spanningsverhouding daartussen werden dan verschillende zwaartepunten aangebracht.

Historisch gezichtspunt

De oorspronkelijke inzet van het Waterproject 1854 is nog verrassend actueel rond de singels die wij hebben onderzocht. Naast hygiënische overwegingen werden het creëren van een woonmilieu voor welgestelde burgers en van 'flaneerroutes' als motieven genoemd. Gerard Peet heeft in zijn boek laten zien dat de sociale samenstelling van de bewoners van de Heemraadssingel - die overigens geen deel uitmaakte van het Waterproject van Rose - anno 1910 aan de bedoelingen beantwoordde. De onderstaande tabel, opgesteld aan de hand van een classificatie van de beroepen van de bewoners, laat dat zien.

Tabel x. Randen en standen in westelijk Rotterdam, 1910

	Heemraadssingel	Schietbaanlaan (ged.)	V.d. Poelstraat
Gegoede burgerij	17%	2%	0%
Middengroep, hoog	32%	20%	7%
Middengroep, laag	22%	55%	27%
Arbeiders	1%	1%	52%
Zonder beroep	28%	22%	14%

Bron: Peet, 2000, p. 105.

De drie straten in bovenstaande tabel hebben een afnemende status, wat goed weerspiegeld wordt in de sociale samenstelling. Wanneer we, zoals Peet, het percentage autochtonen en allochtonen als indicator nemen voor de status, zien we voor 1999 een soortgelijk beeld:

Tabel x. Autochtonen en allochtonen in westelijk Rotterdam, 1999

	Heemraadssingel	Schietbaanlaan (ged.)	Nozemanstraat
Autochtoon	64%	26%	11%
Allochtoon			
- grootste groepen*	11%	60%	75%
- overigen	25%	14%	15%

* Surinaams, Antilliaans, Kaap-Verdisch, Turks, Marokkaans

Bron: Peet, 2000, p. 105

Het idee dat de singel de welgestelde Rotterdammers moest vasthouden, die in groten getale vertrokken naar Den Haag, zou van deze tijd kunnen zijn. Ondertussen is er uiteraard wel een lange periode van verloedering geweest, maar inmiddels worden panden weer steeds meer door welgestelden bewoond.

Het belang van de wandelroutes komt in de interviews van zowel de Heemraadssingel als de Noordsingel en de Bergsingel ruim naar voren. De wandelroute vormt zelfs een kernelement in het plan dat bewoners van de Noordsingel hebben opgesteld.

Degenen die het historische perspectief op het Singelplan benadrukken kiezen er voor om de singels zoveel mogelijk in hun oorspronkelijke staat terug te brengen. De singels vormen een deel van de eigenheid van Rotterdam en ze zijn verbonden met de geschiedenis van de stad, onder meer doordat een deel van de Rotterdamse elite er woonde, die in de 'officiële' geschiedenis een grote rol speelt. In gesprekken is er op gewezen dat het relatieve gebrek aan geschiedenis bij de identiteit van Rotterdam behoort. Rotterdam Zuid heeft nog maar een relatief

korte geschiedenis, en het bombardement in de Tweede Wereldoorlog heeft een deel van Rotterdam Noord weggevaagd. Het is opvallend dat in een special van het blad *Rails* in een aantal portretten van Rotterdammers vaak wordt verwezen naar dit aspect van de identiteit van de stad:

"Eigenlijk is Rotterdam altijd een bouwput geweest. Ze hadden een project nog niet opgeleverd of ze sloopten het alweer. Ook mooie gebouwen, want ze hadden nergens respect voor." (Kunstschilder)

"Ik denk dat de stad nog altijd niet af is, er zijn nog veel mogelijkheden, veel ruimte. Dat geeft een gevoel van vrijheid en maakbaarheid, en zeker de laatste tijd merk ik dat er veel mensen bezig zijn met leuke dingen" (Illustrator).

"Veel nieuwe dingen verzinnen en opbouwen, en als ze niet goed zijn weer afbreken: dat is kenmerkend voor Rotterdam". (Kunstenaar/illustrator)

"(...) een perfecte werkstad en een inspirerende omgeving, omdat het allemaal nog zo openligt, letterlijk en figuurlijk" (Kunstenares). (*Rails*, december 2000/januari 2001).

In discussies rond het onderzoek is opgemerkt dat de singels deels rond het weggebombardeerde gebied lagen, wat ertoe zou hebben kunnen bijdragen dat de singels als het ware de functie van het weggebombardeerde hart zouden hebben overgenomen. Vandaar dat gedenktekens, als symbolen die verwijzen naar het verleden, in ruime mate op de singels aanwezig zijn.

Men kan zich tegelijkertijd voorstellen dat de ruimte van het weggebombardeerde hart uitnodigt om steeds iets nieuws te maken. In een ruimte waar op iedere vierkante meter duizend jaar geschiedenis ligt ga je voorzichtiger te werk. Sommige gesprekspartners hebben gesteld dat het respecteren van het eigen erfgoed - zoals dat bij het Singelplan aan de orde is - voor Rotterdam een tamelijk nieuwe opgave is, wat de nodige onwennigheid met zich meebrengt.

Het esthetisch perspectief

In de discussies rond het Singelplan lijkt het esthetische perspectief vaak met het historische samen te vallen. Toch is dat niet altijd het geval. Een ontwerp kan uiteraard mooi zijn en tegelijkertijd sterk afwijken van de historische staat.

De singels spreken tot de verbeelding van veel gesprekspartners vanwege hun schoonheid en de rust die ze kunnen uitstralen. Maar de meningen lopen uiteen als het gaat om de vraag of de kwaliteit het beste tot uitdrukking komt in het *actieve* gebruik ervan of in de *stille beleving*. Zeker stedelijk wordt vaak de mening gehoord dat je bij de singels moet kiezen voor een bepaald concept. Als je ze als een verzamelvat voor allerlei heterogene wensen beschouwt dan wordt het nooit wat. Vanuit een esthetisch perspectief is dat goed te begrijpen, maar juist in het historische perspectief is het wat kort door de bocht geformuleerd. In de aanleg van de Westersingel was de uiteindelijke vormgeving destijds het resultaat van duwen en trekken - in dit geval tussen de ingelanden en de gemeente (zie de inleiding van Mariëtte Kamphuis over het Milders-Brenninkmeijerhuis op 4 oktober 2000). Ook de bebouwing van de Heemraadssingel is niet puur vanuit een bepaalde esthetische of functionele opvatting vorm gegeven, zoals uit de titel van het boek van Gerard Peet over deze singel ('burgermansgepruts') al kan worden opgemaakt.

Gebruik

Het derde perspectief is dat van het gebruik van de singels. In dit perspectief wordt de kwaliteit van de singels vooral bepaald door het gebruik dat ervan gemaakt wordt. Ze moeten vooral bruikbaar zijn. Daaronder kan de 'beleving' van de singels verstaan worden, omdat dat een vorm van gebruik is, maar ook het gebruik in recreatieve zin, dus spelen, evenementen, picknicks en dergelijke. Dat gebruik wordt al snel als verstoring van de grandeur ervaren. Het argument dat die grandeur voorop staat heeft de kracht van het vanzelfsprekende. Wie het historische en esthetische verhaal aanhoort raakt er door geïmponeerd. Daarna over het 'gebruik' van de singels beginnen voelt aan alsof je met modderschoenen over een hagelwit tapijt loopt. 'Gebruik' roept toch al snel de associatie op van iets wat vervuult of wat slijtage veroorzaakt. Toch is er ook gebruik denkbaar dat juist bijdraagt aan de grandeur van de singels. Grandeur komt niet tot zijn recht als die systematisch niet gerespecteerd wordt. En dat respect voor grandeur komt voort uit een 'juist' gebruik van de singel, uit goede herinneringen die mensen hebben aan belevenissen aan de singel. In een dergelijk gebruik ontstaat ook binding, hechting aan plekken en die zijn weer een voorwaarde voor het respecteren van de grandeur.

6 Aanknopingspunten voor het Singelplan vanuit sociaal perspectief

In hoofdstuk 2 hebben we de volgende thema's vastgesteld voor onze verkenning:

1. De relatie tussen verschillende bevolkingscategorieën rond de singels.
2. De 'symbolische component' van het Singelplan.
3. De relatie tussen fysieke en sociale aspecten van het Singelplan.
4. Het Singelplan als proces: de relatie tussen overheid en bewoners/gebruikers c.q. het beheer.

In dit hoofdstuk zullen we deze thema's behandelen. Voordat we dat doen besteden we eerst aandacht aan de complexiteit van de singels.

Rond de singels zijn zeer verschillende belangen te onderkennen, die verbonden zijn met zeer verschillende sociale groepen, met bestuurlijke niveaus en dergelijke.

We noemen enkele dimensies:

Wonen:

Singelbewoners en wijkbewoners: dichter bij de singel geeft vaak meer status (een geïnterviewde vertelde dat dit ook opgaat voor wijkbewoners onderling in Middelland). De singel als uitzicht.

Werken:

Kantoren die al of niet een relatie met de omgeving hebben, opvangvoorzieningen die zich al of niet tot het 'binnengebeuren' beperken (en dus al of niet iets doen aan overlast voor de omgeving), horeca als medaille die twee kanten heeft: het stadsgevoel en de overlast.

Gebruik:

De singel als belevingsruimte, maar ook als speelruimte, wandelruimte, plek om te zitten, te recreëren. Of het 'ongewenste' gebruik: de afwerkplek voor straatprostitutie, de slaapplek, de gebruikruimte.

Stedelijke infrastructuur:

De singel als verbinding, als grens tussen wijken, als deel van het fietsernetwerk, als parkeerruimte. De singel als deel van de waterinfrastructuur, van de ecologische hoofdstructuur.

Beeld van de stad:

Betekenis van de singel voor de identiteit van de stad, historische en architectuurhistorische betekenis, toeristisch belang.

Infrastructuur voor de onderkant van de samenleving:

Betekenis van de singel voor dak- en thuislozen, druggebruikers en prostituees.

Geheugen van de stad:

Mensen die de stad van vroeger kennen herinneren zich de singels. Als zij terugkomen, op bezoek, dan vinden zij de stad zoals ze zich die herinneren aan de singels. Kinderen die opgegroeid zijn vinden er hun jeugtherinneringen.

Plek van symbolen:

De singel heeft ook symbolische betekenis voor verschillende groepen Rotterdammers in de herinnering aan historische gebeurtenissen of personen. Veel symbolen als beelden, plaquettes en andere herinneringstekens liggen aan de singel.

Deze verschillende belangen raken aan het werkterrein van verschillende partijen: stedelijke diensten, deelgemeentelijke voorzieningen, bewonersorganisaties enzovoort. Deze partijen opereren vanuit verschillende bestuurlijke niveaus. De deelgemeente en de gemeente zijn daarbij prominent. Botsingen van belangen en gezichtspunten zijn we daarbij veel tegengekomen. De complexiteit van de singels stelt zijn eisen op een aantal terreinen, die we willen samenvatten onder de volgende punten:

- De verschillende inhoudelijke perspectieven
- De verhouding tussen bestuurslagen en beleidsactoren
- De positie van verschillende groepen burgers, zowel ten opzichte van elkaar als ten opzichte van de overheid.

De vraag is op welke manier deze verschillende elementen georganiseerd kunnen worden. Zonder meteen met uitgewerkte voorstellen te komen hebben we de volgende gedachten:

- Ten aanzien van de verschillende inhoudelijke perspectieven: voor zover wij weten is er over de *betekenis* van singels voor de sociale identiteit van de stad nog niet geschreven. Ons onderzoek suggereert dat het een heel vruchtbaar terrein is. Aandachtspunten in het onderzoek - interactie, symbolische component, gedeelde geschiedenis, de relatie van fysieke en sociale processen, relatie van overheid en burger - blijken vruchtbare inzichten op te leveren.
- Ten aanzien van de verhouding tussen bestuurslagen en beleidsactoren: de begrippen 'gemeente' en 'deelgemeente' suggereren een hiërarchie tussen beide die niet in alle opzichten vanzelfsprekend is. De gemeente is uiteraard het hogere bestuursniveau, maar in ons onderzoek zien we dat deelgemeenten niet alleen maar 'het werk van de gemeente op een kleiner schaalniveau' doen. In het onderzoek zijn we een rolverdeling tussen de stad en de deelgemeenten tegen gekomen waarbij deelgemeenten vooral het gezichtspunt van burgers en dat van het *gebruik* van de ruimte hebben gekozen. De stad is vooral woordvoerder geweest voor het architectonische belang, voor de samenhang tussen verschillende singels, voor de inpassing in de stedelijke infrastructuur en dergelijke. Het gaat daarbij om verschillende gezichtspunten van waaruit naar de singels gekeken wordt. Hoewel deze regelmatig strijdig zijn is het lastig om een hoger belang te formuleren dat het voorhand het lagere zou overstijgen. Anders gezegd, het is moeilijk in te zien waarom de ene groep gezichtspunten ondergeschikt zou moeten zijn aan de andere of waarom ze de andere uit zou sluiten. Dat geldt niet alleen voor de bestuurlijke lagen, maar ook voor de specifieke expertise van stedelijke diensten of deelgemeentelijke voorzieningen. Ook deze kan tot strijdige aanbevelingen leiden. Mogelijk is deze constatering te banaal om er al te veel aandacht aan te wijden, ware het niet dat er volgens meerdere gesprekspartners wel gedacht wordt in termen van een hiërarchie tussen gemeente en deelgemeente, waarmee een deelgemeentelijk gezichtspunt minder zwaar zou wegen dan een gemeentelijk. Wanneer het zo is dat de gemeente, stedelijke diensten, deelgemeentelijke voorzieningen en deelgemeenten in feite vanuit verschillende gezichtspunten naar dezelfde singel kijken zou gezocht moeten worden naar samenwerkingsrelaties waarin die gelijkwaardigheid tot uitdrukking komt.
- In een recente publicatie over de relatie van zittende bewoners en nieuwe groepen (overigens met name op dorpen gericht) formuleert Duyvendak de opgave op samenlevingsniveau als volgt: "verbondenheid met de plek combineren met culturele openheid" (Duyvendak, 2001). Hij geeft drie aanwijzingen om het zover te schoppen. Ten eerste, naast het waarderen van het eigene ook het waarderen van het vreemde. Ten tweede naast stabiliteit als richtdoel een waardering van vernieuwing en levendigheid en naast de eigen identiteit ook de verwerking van nieuwe impulsen tot nieuwe identiteiten. En ten derde respect voor de eigenheid van dorps- en buurtbewoners, al was het alleen maar om te voorkomen dat arrogantie van buitenaf alleen het wij-gevoel, met uitsluiting van nieuwkomers, zal versterken. Hoewel het bij de singels niet specifiek om nieuwkomers en zittende bewoners gaat zijn er wel veel verschillende categorieën in het geding. Juist de interactie tussen die groepen biedt kansen voor vernieuwing. De vuistregels van Duyvendak kunnen een houvast bieden om die kansen te grijpen. In feite zien we bij het Singelplan de verhoudingen tussen bevolkingsgroepen, maar ook die tussen de bevolking en de overheid, verschuiven naarmate de planontwikkeling rond de singels voortschrijdt. Deze beweging levert aanknopingspunten voor vernieuwing op, en dat kan een verrijking voor de stad zijn.

Bovenstaande indeling is heel schetsmatig. Maar achter de verschillende korte aanduidingen gaan werelden schuil die we niet allemaal in kaart kunnen brengen binnen het bestek van dit onderzoek. We werken hieronder enige voorbeelden uit.

Er bestaan binnen singels verschillen in woonmilieu. Als je de Heemraadssingel langs de lengterichting in tweeën deelt heb je de Middellandkant, de grens van de wijk Middelland, en de Nieuwe Westenkant. Verdeel je hem in stukken, dan heb je de singel, je hebt het Heemraadsplein, het gedeelte bij de Rochussenstraat, het begin van de singel, het park. Daarbinnen zijn er steeds weer deelplekken: zo zijn er in het park gedeeltes voor de kinderen, voor families, voor de jongeren. Of aan het begin, de witte school voor voortgezet onderwijs met iets verder de wijk in de zwarte VBO-school. Tegen de singel aan ligt Coloured Mind, een jongerencentrum beheerd door een zelforganisatie. Het lijkt steeds om kleine, overzichtelijke plekken te gaan, maar als je ziet wat er feitelijk gebeurt is de wisselwerking zeldzaam ingewikkeld.

Al deze indelingen lopen door elkaar, met veel onderlinge tegenspraken en overlap. Zo is de singel een grens tussen twee wijken, maar zij is het ook weer niet, omdat de singel een gebied op zichzelf is. Kijk je met een vergrootglas, dan blijkt bijna iedere plek weer uiteen te vallen in 'deelplekken'.

Plekken hebben ook een tijdsdimensie. Ze hebben een korte beweging, zoals 'de appels', een kunstwerk bij het Heemraadspark. Overdag spelen er kinderen, 's nachts is het een afwerkplek voor straatprostituees. En dan is er de symbolische dimensie. Een uitzending van Fast Forward (IKON) over jongeren in Middelland bevat een interview dat niet voor niets bij de appels is opgenomen. Ooit is er bij een ruzie een jongen neergestoken. Vervolgens is er een dienst gehouden door jongeren om de neergestoken jongen te herdenken². Deze geschiedenis heiligt de plek, en maakt dat het een plek is die door jongeren steeds weer opgezocht wordt.

De homogeniteit die we suggereren als we spreken van 'de Heemraadssingel' verbrokkelt als je er wat nauwkeuriger naar gaat kijken. Ieder stukje kan weer opgedeeld worden in kleinere stukjes, en ieder van die stukjes laat op zichzelf weer de breukvlakken van de wijksamenleving zien.

Je kunt dus de singel typeren naar verschillende invalshoeken: historisch, esthetisch, gebruik, bestuurlijk, ambtelijk, infrastructureel enzovoort. Ieder van deze invalshoeken levert eigen patronen op die allemaal tegelijkertijd aan de orde zijn. Daarbij bestaan er verschillende bestuurlijke en sociale schaalniveaus die over elkaar heen gelegd het gebeuren op de singels beïnvloeden. Er bestaan verschillende diensten met eigen invalshoeken, en het beheer is op zichzelf een complexe aangelegenheid. En tenslotte is er de tijdsdimensie, de kleine en grote geschiedenissen. We zullen er nog op terug komen, maar een van de opgaven - zowel voor ons onderzoek als voor de vormgeving van de singels zelf - zal zijn om een geschikte manier van praten te ontwikkelen over deze mêlée van perspectieven.

6.1 De relatie tussen bewoners/gebruikers van de singels en de bewoners van de omliggende buurten³

Er blijken duidelijk relaties te bestaan tussen bewoners van de Heemraadssingel en de omliggende buurten. Er bestaat trouwens ook samenwerking tussen de Stichting Boulevard en de Bewonersorganisaties in het Nieuwe Westen en - in mindere mate - in Middelland. Bewoners van het Nieuwe Westen hechten volgens gesprekspartners veel waarde aan de singel. Ze vinden het daarom ook acceptabel dat voor het beheer van de singel relatief meer geld wordt uitgetrokken dan voor de achterliggende straten. De Heemraadssingel wordt door velen beleefd als een singel in het Nieuwe Westen. De 'Middellandkant' heeft voor de passant niet de uitstraling van de 'Nieuwe Westenkant'. Toch bestaan er ook met Middelland relaties, maar die lijken zich aan het oog van de meeste van onze gesprekspartners te onttrekken. Omdat de singel twee wijken scheidt worden er op professioneel niveau samenwerkingsafspraken gemaakt. Deze leiden er in de praktijk meestal toe dat professionals in Middelland de zaken aan die van het Nieuwe Westen overlaten. De verhoudingen zijn niet scherp of afstandelijk, maar directe

² Overigens zijn gesprekspartners het niet steeds met elkaar eens wat op welke precieze plek gebeurd is. In het bestek van het onderzoek hebben we daarover geen eenduidigheid verkregen.

³ Aangezien het onderzoek niet uitgebreid genoeg is geweest om een volledig beeld te geven gaat het bij de verhouding van verschillende groepen op en rond de singel om indrukken die soms op meer, soms op minder materiaal gebaseerd zijn.

interactie vindt op professioneel niveau nauwelijks plaats. Toch blijkt er bij bewoners van Middelland dezelfde betrokkenheid te bestaan bij de Heemraadssingel. Ook ontleent men volgens zeggen een zekere status aan de nabijheid tot de singel: hoe dichterbij je woont, hoe hoger de status. Deze betrokkenheid is er nog sterker bij kinderen. Zo heeft het Heemraadspark een bijzondere positie in de beleving van kinderen. Wanneer ze nog klein zijn mogen ze over het algemeen nog niet zelfstandig naar het park. Maar de kinderen die oud genoeg zijn mogen dat wel. Niet alleen komen er dus veel kinderen uit Middelland naar het Heemraadspark, het park krijgt in hun beleving ook de betekenis dat ze 'groot' zijn.

Een voormalig medewerkster van de verslavingszorg vertelt dat wandelingen op de Heemraadssingel met groepen cliënten op de groep een zeer rustgevend karakter hadden. Zij pleit er voor om de singels juist in hun belevingswaarde te beschermen. Het waren steeds weer de oversteekpunten die de rust in de groep verstoorden.

De functies zijn evenzeer divers. Het park is onder meer een ontmoetingspunt voor jongeren, die deels ook uit de rest van Rotterdam komen. Er vinden ook activiteiten plaats die door de bewoners worden georganiseerd. Het Heemraadsplein wordt - ondanks kritiek op het nieuwe ontwerp, waarbij soms ook wordt gezegd dat het plein geen ontmoetingsplek is (zie Rotterdam Dagblad 24-10-2000) - door allerlei groepen als ontmoetingsplek gezien.

De stedelingen van de Heemraadssingel kiezen voor het wonen in een multiculturele buurt. En hoewel ze in het verleden veel overlast ondervonden en volgens zeggen nu weer meer ondervinden van 'ongewenste gebruikers' is hun opstelling hier tegenover deze toch vooral pragmatisch. Ze kiezen als het ware voor het wonen aan de Heemraadssingel, met alles erop en eraan. Uit gesprekken krijgen we de indruk dat bijvoorbeeld de bewoners van de Matheneserlaan daarentegen eerder kiezen voor het wonen in een prestigieus huis, maar minder voor de omgeving.

Er bestaan altijd meer interactie en meer betekenissen dan direct zichtbaar zijn. We hebben gewezen op de relatie van de wijk Middelland en de singel. Maar bij de heropening van het Heemraadsplein bleek dat Kaapverdianen zich gepasseerd voelden, terwijl het plein voor hun een belangrijke plek vormt. Een Kaapverdiaan in het RD van 5 oktober 2000: "Rotterdamse Kaapverdiërs hebben al heel lang een emotionele band met het Heemraadsplein, dat zij Pracinha d'Quebrod (wat zoveel betekent als pleintje van 'Quebrod') noemen. Voor ons is het meer dan een plein; er zijn verhalen over geschreven en muziek over gecomponeerd").

De Noordsingel en de Bergsingel lijken in eerste instantie een minder intensief sociaal leven te kennen. Er is hoe dan ook minder ruimte, met name rond de Noordsingel, en er wordt minder op gespeeld en gewandeld. Maar bij een brainstorm van het opbouwwerk over toekomstmogelijkheden van de Noord- en de Bergsingel wordt toch een groot aantal - deels potentiële - groepen gebruikers onderscheiden:

- Wandelaars/fietsers
- Ouderen in het algemeen/bewoners van verzorgingstehuizen
- Ouder(s) met kleine kinderen
- Rolstoelgebruikers
- Hondenbezitters
- Kinderen
- Buurthuizen die iets willen organiseren op de singels
- Vissers
- Schaatsers
- Modelbotenvereniging
- Mensen die actief iets willen met de singel
- Scholen (basisonderwijs-MBO)
- Milieugroepen
- Mensen die op de singel willen verblijven op bankjes, picknickend, op "toekomstig" terras

Het is niet moeilijk hier categorieën aan toe te voegen overigens. In interviews worden bijvoorbeeld trimmers genoemd. Maar ook de bewoners, voor wie de singel als uitzicht belangrijk kan zijn, of als parkeergelegenheid, mogen niet vergeten worden.

Er is op de Noordsingel en de Bergsingel minder gerichtheid van bewoners op kinderen en jongeren uit de straten achter de singel dan bij de Heemraadssingel. Tijdens de Singelwan-

deling die door SONOR in het kader van het participatieplan was georganiseerd bleken sommige bewoners ronduit ongelukkig met het feit dat zij voorafgegaan werden door Turkse muziek. En de bewonersvereniging heeft meerdere malen gesuggereerd dat met haar eigen plan de participatie van belanghebbenden afdoende gegarandeerd is. Participatie van andere wijkbewoners wordt daarnaast niet noodzakelijk gevonden. Waar de Stichting Boulevard zich ook bezighoudt met het organiseren van activiteiten op de singel voor bredere groepen doet de bewonersvereniging op de Noordsingel en de Bergsingel dat niet. Tegelijkertijd moet er op gewezen worden dat er op de Heemraadssingel ook meer gelegenheid is om bredere activiteiten te ondernemen (hoewel ook daar sommige mensen de 'grandeur' strenger bewaakt zouden willen zien). Een vertegenwoordiger van de bewonersvereniging geeft in het interview aan dat hij wel tegen speelelementen op de singel is, maar niet tegen het spelen op de singel. Hij denkt echter dat een wijkpark, zoals dat mogelijk op de plaats van de gevangenis zou kunnen worden ingericht, wel geschikt zou zijn voor gebruik door de hele buurt.

Ondertussen is er wederom, wanneer we met meer oog voor details kijken, meer dan je zou denken. Twee opbouwwerksters vertellen dat er enige tijd geleden ijs op de singel lag. Aan de Noordsingel was dat bezaaid met stenen, en kinderen probeerden het te breken. Op de Bergsingel werd geschaatst en speelden kinderen. Deze verschillen zijn op zich interessant. Mogelijk speelt op de Noordsingel de nabijheid van grote scholengemeenschappen een rol, terwijl op de Bergsingel een woonerf is, maar ook een weeshuis, zoals een bewoner aangeeft. Dezelfde bewoner stelt ook dat de Bergsingel eerder bevroren is dan de Noordsingel, waardoor die zich meer leent voor schaatsen.

Het is voor oudere Rotterdammers enigszins verbazend dat activiteiten rond de singel waarmee ze opgegroeid zijn momenteel veel minder plaatsvinden. Daarbij denken ze aan vlotje varen, vissen, schaatsen en met bootjes spelen.

De Bergsingel wordt door velen als 'dorpser' ervaren dan de Noordsingel. Er bestaat meer onderling contact, zeker rond het woonerf. De geschiedenis van het woonerf laat zien hoe belangrijk geschiedenis is in het woonklimaat. Oorspronkelijk is het er gekomen omdat bewoners ruimte wilden voor hun kinderen om veilig te kunnen spelen. Daaromheen ontwikkelden zich activiteiten van bewoners, en dus ook contacten. Nu de kinderen groot zijn is er tussen de bewoners wel meer contact dan op de rest van de singel.

Als het gaat om de groep 'ongewenste gebruikers' overheerst het idee dat die niet op een singel thuishoren. Dak- en thuislozen, prostituees en druggebruikers worden niet als legitieme gebruikers van deze ruimte beschouwd. In gesprekken met beroepskrachten en met wijkbewoners zijn ook andere geluiden te horen. Daarin worden randfiguren als deel van het stedelijke leven beschouwd.

Dat singels voor de stad een grote betekenis hebben lijkt buiten kijf. Maar die betekenis heeft steeds een januskop. De diverse groepen die de singel bevolken en gebruiken voor al dan niet gewenste activiteiten verlenen de singel kleur en maken hem tot een ontmoetingsplek. Maar de overlast waarmee 'ontmoetingen' 's nachts of 's avonds laat gepaard gaan wordt natuurlijk niet steeds met vreugde begroet. Relaties tussen verschillende groepen kunnen dus een verrijking zijn, maar ze zijn dat niet zonder meer als gevolg van fysieke ingrepen. Daarvoor is meer nodig.

De meest direct betrokken partij bij de singels zijn de bewoners zelf. Dezen zijn vaak de drijvende kracht achter de opwaardering van de singel. Zowel bij de Heemraadssingel als bij de Noordsingel lagen er bewonersplannen die onafhankelijk van het Singelplan ontwikkeld waren. De singels die wij hebben onderzocht hebben, net als veel andere, zeer actieve bewonersverenigingen. Deze verenigingen hebben ook onderling weer contact. Uit het onderzoek krijgen we de indruk dat de bewoners over het algemeen kiezen voor de grandeur van de singels, maar dat ze tegelijkertijd - bij de Heemraadssingel sterker dan bij de Noordsingel overigens - kiezen voor het wonen nabij een achterstandswijk. Een singel heeft een langgerekte structuur, wat betekent dat onvermijdelijk het contact tussen wijkbewoners - zoals we voor het gemak de bewoners van de omliggende wijken aanduiden - en singelbewoners intensiever zal zijn dan in een aaneengesloten elitewijkje, terwijl het contact tussen bewoners aan verschillende uiteinden van de singel weer minder voor de hand liggend is. De Amerikaanse antropologe Setha Low spreekt bij een fysieke omgeving die erop is gericht om de dreiging van het vreemde buiten de deur te houden van 'landscapes of fear'. Een singel past fysiek niet bij zo'n benadering omdat

het een langgerekt grensvlak is, waarop per definitie het contact tussen twee 'werelden' kan ontstaan. Dat wil niet zeggen dat singelbewoners altijd bewust voor dit contact kiezen, hoewel een aantal dat weer zeker wel doen ("natuurlijk kies ik daarvoor", zegt een van de gesprekspartners, "ik ben een stadskind").

De singel zou om deze reden ook aandacht verdienen van degenen die bij de herstructurering van wijken betrokken zijn. Beide singels zijn immers een zone van beter betaalden in achterstandswijken. Een zone, maar geen enclave, want daarvoor leent de structuur zich niet. De relatie van singelbewoners en wijkbewoners zou dus een mooi exemplaar kunnen vormen van de werking van woningdifferentiatie.

Het belang van singelbewoners ligt er dus in dat zij in een mooi huis in een mooie omgeving, dan wel 'op stand' willen wonen, maar zich wel deel willen blijven voelen van de stad. Op zichzelf levert dat een heterogene set beelden op die hen voor ogen staan: rust, groen, water, uitzicht, maar ook verkeer, zwervers, geparkeerde auto's, vreemd volk voor de deur. In verschillende situaties ligt er uiteraard ook een tegenstelling met actoren die andere accenten leggen.

Deels voelen de singelbewoners zich ook 'eigenaar' van de singel. Ze willen verantwoordelijkheid nemen voor hun singel, maar dan hoort daar ook een grotere stem bij in het gebruik er van.

De vraag op welke manier interactie gestimuleerd kan worden lijkt daarom wat voorbarig. In eerste instantie moet je de vraag stellen of interactie gewenst is. De waarheid ligt daarbij in het midden. Wie kiest voor wonen aan de singels weet dat het stadsleven, met de stedelijke problemen, niet ver weg is. De bewoners kiezen in meerdere of mindere mate voor die manier van wonen en ze lijken dat vaak ook als deel van hun stadsgevoel te beschouwen. Bewoners van omliggende wijken en andere gebruikers hechten blijkens de interviews ook aan de singel, en ze hebben er bijvoorbeeld geen moeite mee dat er zwaarder in het schoon houden van de singel geïnvesteerd wordt dan in de straten waar zij zelf wonen. Het aspiratieniveau voor het sociale klimaat kun je dus typeren als 'op stand', maar wel redelijk tolerant en open. Dat aspiratieniveau wordt lang niet altijd gehaald. Sociale investeringen als 'Thuis op Straat' kunnen daar wel een bijdrage aan leveren. Beroepskrachten klagen er over dat ze hun diensten wel aanbieden, maar dat ze - bijvoorbeeld rond de heropening van het Heemraadsplein - gepasseerd zijn. Het is mogelijk dat dat samenhangt met de 'stedelijke allure' die men voor dat plein in het hoofd heeft, maar beroepskrachten in de wijk zeggen dit argument nooit gehoord te hebben. Daarmee wordt tevens duidelijk dat er op het vlak van communicatie nog veel te winnen valt.

Een laatste opmerking over de interactie van groepen mensen rond de singels is op zijn plaats. Het Singelplan als zodanig is een stimulans voor deze interactie. We hebben vermeld dat rond de Noordsingel en de Bergsingel een participatieopzet is gemaakt door de opbouwwerkorganisatie SONOR. In het kader van dit plan zijn zowel singelbewoners als wijkbewoners op verschillende manieren betrokken bij de planontwikkeling. Aan de Singelwandeling die werd georganiseerd namen zowel wijkbewoners als singelbewoners deel. Ook de ontwikkeling van plannen van de bewonersorganisatie vormde een aanleiding tot interactie, dit keer tussen singelbewoners onderling. Bij het participatieplan is gebruik gemaakt van instrumenten die binnen de deelgemeente Noord zijn ontwikkeld, zoals het zogeheten 'Rijdend Theeterras'. Doordat in Noord systematisch aan participatie wordt gewerkt was het ook mogelijk om bestaande contacten en netwerken te benaderen voor deelname. Op deze manier ondervindt de participatie in het kader van het Singelplan de invloed van de deelgemeentelijke sociale infrastructuur, en oefent daar op haar beurt ook weer invloed op uit.

Aan deze interactie zit met het Singelplan ook een strategisch aspect. Omdat rond de singels een complex krachtenveld bestaat kan het op punten voorkomen dat de belangen van singel- en wijkbewoners parallel lopen, of soms de sociale categorieën doorsnijden. Zoiets is denkbaar als het gaat om de doorgaande wandelroute langs de Noordsingel en de Bergsingel. Dit gedeelde belang kan dan het samen optrekken stimuleren. Bij de beperking van parkeermogelijkheden zouden binnen de categorieën singel- en wijkbewoners tegenstellingen kunnen ontstaan tussen autobezitters en niet-autobezitters, of zelfs binnen de categorie autobezitters, tussen mensen die het parkeren langs de singel willen ontmoedigen en mensen die daartegen zijn.

6.2 De 'symbolische component' van het Singelplan.

Het is niet zo gebruikelijk om in het kader van een sociale aanpak over symbolische factoren te spreken. Vandaar dat het zinvol is om aan te geven wat we daaronder verstaan⁴. Daar waar mensen samenleven vindt er een voortdurende afbakening en herdefiniëring plaats van gemeenschappen: 'bij wie hoor je, bij wie hoor je niet'. De vraag bij wie je hoort hangt nauw samen met je identiteit. Je identiteit is de groep waartoe je jezelf rekent, maar ook de positie die je inneemt in die groep. Dat wat het een groep mensen mogelijk maakt om zichzelf als gemeenschap te beschouwen is cultuur. Cultuur is een soort medium voor communicatie. Symbolen en rituelen maken deel uit van die cultuur. Hoewel er ook symbolen en rituelen zijn die specifiek als symbool bedoeld zijn (een kruis in een kerk of een huwelijksvoltrekking) kleven er aan alle sociale activiteiten symbolische aspecten. In het laatste geval gaat het om een analytisch onderscheid. Zo heeft een alledaagse praktische handeling als het afrekenen van boodschappen een aantal symbolische aspecten. Je manier van doen maakt onmiddellijk duidelijk hoe je jezelf plaatst in relatie tot de verkoper. Precies dezelfde zakelijke handeling kan 'ons kent ons' uitstralen of juist een grote sociale afstand tussen beide deelnemers. Bij informele groepsprocessen, bijvoorbeeld op een verjaardag, ontstaan er aan de lopende band kleine groepjes en worden er mensen opgenomen dan wel uitgesloten. Rituelen zijn een vorm van 'met elkaar omgaan' aan de hand waarvan deze processen van groepsvorming, en op grotere schaal die van gemeenschapsvorming, verlopen. Zo is er een typisch Rotterdamse manier van met elkaar omgaan. Voel je je daar als Rotterdammer lekker bij, dan kost het je geen moeite om opgenomen te worden. Een buitenstaander zou zich daar juist aan kunnen storen, zodat hetzelfde ritueel zowel de insiders binnensluit als de buitenstaanders buiten. In een andere context is bijvoorbeeld een voetbalwedstrijd een rijke vindplaats van rituelen. Symbolen zijn een verzamelnaam voor onder andere rituelen, maar ook tastbare objecten of bijvoorbeeld plekken met de status van een icoon. Ook een symbool is een vorm aan de hand waarvan gemeenschapsgrenzen worden getrokken. Een 'iconische plek' roept bij leden van een gemeenschap soortgelijke gevoelens op. Die betekenissen zijn er lang niet altijd bewust in gelegd. De geschiedenissen die er zich hebben afgespeeld slaan voor de leden van een gemeenschap neer op die plek, waarmee die als het ware een voertuig wordt voor bepaalde emoties. De gedeelde geschiedenis maakt dus van een plek een symbool. Het symbool, het ritueel, de plek, is dus steeds een vorm waarin een gemeenschap haar betekenissen ziet. De vorm maakt het voor een individu mogelijk om gevoelens te delen die verder niet direct toegankelijk zijn voor anderen. De vorm scheidt een zekere mate van gemeenschappelijkheid, terwijl niettemin de gevoelens individueel blijven.

Het is uit deze beschouwing duidelijk dat identiteiten en gemeenschappen geen constanten zijn. Symbolen en rituelen geven het een proceskarakter: identiteiten zijn constant in beweging in relatie tot de gebeurtenissen die zich binnen en tussen gemeenschappen afspelen. Hoezeer bijvoorbeeld etniciteit, religie of politieke stromingen ook vast lijken te liggen, hoe gemeenschappen zich daaromheen vormen is allerminst bepaald. Grotere gebeurtenissen als de aanslagen in New York en Washington van 11 september 2001 veranderen relaties tussen gemeenschappen en identiteiten op mondiaal niveau, maar hetzelfde geldt voor gebeurtenissen op microniveau. Het wordt interessant voor een stad als Rotterdam wanneer de 'symbolische component' hanteerbaar wordt gemaakt in sociale interventies. In wezen gebeurt dat al voortdurend. Steeds weer blijkt dat bepaalde aanpakken of gebeurtenissen voor verschillende sociale groepen een totaal verschillende betekenis hebben. Wanneer je als vanzelfsprekend van je eigen manier van doen uitgaat in het benaderen van andere bevolkingsgroepen ontstaan er gemakkelijk misverstanden, en maar al te vaak schiet dan de interventie haar doel voorbij. Wanneer je echter die misverstanden gebruikt om meer zicht te krijgen op de verschillen in beleving tussen sociale groepen biedt dat ook de basis voor nieuwe verhoudingen en nieuwe identiteiten. Het gebeurt niet vaak dat er bij sociale interventies bewust gebruik wordt gemaakt van rituelen en symbolen, maar een succesvol voorbeeld is uiteraard 'Opzoomeren'. Dat is qua vorm ingebed in een Rotterdamse manier van met elkaar omgaan, het organiseert als het ware de confrontatie tussen verschillende manieren van zijn, en daarin verandert de Rotterdamse gemeenschap en zelfs de Rotterdamse identiteit.

⁴ We ontlelen deze inzichten aan een theoretische studie (Fortuin en Van der Graaf, in voor bereiding) over de relatie van cultuur, gemeenschap, identiteit, rituelen en symbolen.

Een voorbeeld van een symbolische factor is naamgeving. Op de een of andere manier lijkt Rotterdam specifieke namen te geven aan plekken. Het Feyenoordstadion heet 'de Kuip', de Beurstraverse wordt 'Koopgoot' genoemd. Of, om een voorbeeld in het kader van dit onderzoek te noemen, de 'verpleegstersflat' aan het begin van de Heemraadssingel heet 'hunkerbunker'. De namen zijn herkenbaar Rotterdams, wat onder Rotterdammers een gevoel zal oproepen van 'onder ons' te zijn. Onder 'herkenbaar Rotterdams' kun je in dit geval verstaan: 'zonder pretenties, direct, enigszins grof, populistisch, egalitair'.

In het kader van het Singelplan is het voormalige Turkse consulaat aan de Mauritsweg gaandeweg omgedoopt tot Huis Milders-Brenninkmeijer. Zo'n naam is niet neutraal. Hij tilt het huis uit boven het platvloerse of het functionele. Het is een statige naam, maar ook een naam die je overal zou kunnen tegenkomen. Hij tilt het pand ook uit boven het specifiek lokale. Je zou hem niet uit een serie herkennen als specifiek Rotterdams als je niet wist waar het stond. De keuze van een naam wijst dus het pand als het ware toe aan een bepaalde partij, in dit geval de culturele elite met verbindingen boven de lokale context uit. Dergelijke keuzes worden voortdurend, en voor een groot deel onbewust, gemaakt. Ze scheppen daarmee een deel van de identiteit en de cultuur van de stad.

Wanneer we nu in het kader van het Singelplan spreken over de 'symbolische component' dan gaat het erom de betekenis van singels in termen van identiteiten en gemeenschappen in kaart te brengen en te koppelen aan 'de dingen die op de singel gebeuren'. Dat creëert steeds nieuwe geschiedenissen rond de singel, en het kan ook leiden tot nieuwe sociale verhoudingen. Daarbij moeten we bedenken dat de geschiedenis niet gemaakt kan worden. Allerlei maatschappelijke ontwikkelingen hebben een invloed op de verhoudingen tussen mensen die het vermogen van een overheid of een werksoort verre te boven gaat. Maar het is wel denkbaar dat je zodanig op bestaande maatschappelijke bewegingen in zou kunnen spelen dat de identiteit van de stad en de plaats van de singels daarin versterkt wordt. We vinden dan niet de 'singel-samenleving' uit, maar we gaan na op welke punten we die graag zouden willen beïnvloeden. Dat vereist visioenen van wat de singel zou kunnen zijn, en die blijken ruimschoots voorhanden te zijn wanneer je mensen ernaar vraagt. Het boek van Gerard Peet over de Heemraadssingel mag op zichzelf als een monument voor de symbolische component worden gezien. Het zit vol met betekenissen, geschiedenissen, beelden en culturele gegevens die je als 'symbolisch' kunt betitelen.

Water als symbool

Beelden van water hebben een culturele component, is in de loop van dit onderzoek meerdere malen gebleken. 'Water' heeft voor allochtone bewoners een heel andere betekenis dan voor autochtone. De opbouwwerkers van SONOR hebben in het kader van de voorbereiding van het participatietraject rond de Noordsingel en de Bergsingel een brainstormbijeenkomst gehouden, waarin een uitgebreide inventaris opgemaakt is van groepen mensen de singels gebruiken. Tijdens deze bijeenkomst kwam aan het licht dat migrantenopbouwwerkers de singels min of meer met open riolen associeerden, of met rivieren die normaal gesproken droog staan en die gevaarlijk zijn wanneer er water in stroomt. Ze vinden het water gevaarlijk en vies. Ook allochtone deelnemers aan de singelwandeling maakten zich het meeste zorgen om de veiligheid. Dat de beleving van water een culturele component heeft blijkt ook uit het feit dat bij de 'kinder-enquête' bij de Noord- en de Bergsingel geen enkele verwijzing naar vlotje varen of zwemmen voorkomt, terwijl die associatie bij (volwassen) autochtone gesprekspartners juist wel regelmatig opduikt. Kennelijk wordt spelen in of bij het water in het autochtone culturele patroon als positiever beleefd. De gevaren ervan worden gezien, en het gaat ook wel eens fout, maar de gevoelswaarde blijft positief.

Grensgebied

De Heemraadssingel vormt een grensgebied tussen Middelland en het Nieuwe Westen. Sommige gesprekspartners (uit het Nieuwe Westen) beschouwen de singel als deel van het Nieuwe Westen, en zeggen dat Middelland er eigenlijk niets mee heeft. Je krijgt als bezoeker ook die indruk, de kant van het Nieuwe Westen is aansprekender. Toch is dat beeld vanuit Middelland gezien heel anders. Naarmate je in Middelland dichterbij de singel woont lijkt je status te stijgen, bewoners hebben wel degelijk iets met de singel. Ook blijkt dat jongeren uit Middelland

vaak in het park komen. De plek is voor hen van veel betekenis. Kleinere kinderen mogen nog niet zelfstandig naar het park van hun ouders. Ze zien het vanaf de overkant. Pas wanneer ze groot genoeg zijn mogen ze naar het park, en dat is dan ook een bijzonder moment.

Het fenomeen van een grensgebied heeft overigens veel betekenis, omdat daar de ontmoeting van verschillende werelden kan plaatsvinden. Grenzen zijn maar zelden rechte en scherpe lijnen. Vaker zijn ze gebieden waarin kleinere 'enclaves' van de gebieden naast elkaar bestaan. Oppervlakten (ook een grensgebied) zijn katalysatoren: ze versnellen processen. In het geval van de singel kunnen we 'enclaves' van Middelland aanwijzen, bijvoorbeeld bij het park. Het kunstwerk van drie grote appels in dit park heeft een symbolische betekenis: kinderen spelen erop, jongeren vinden ze belangrijk, maar 's avonds dienen ze als afwerkplek voor straatprostituees. De plek is belangrijk, maar in de dagelijkse cyclus van de tijd verschuift de betekenis. Je kan het misschien ook anders zeggen: plekken zijn niet homogeen in de ruimte (want een plek die fysiek in het Nieuwe Westen ligt kan symbolisch deel uitmaken van Middelland, maar ook niet in de tijd).

De singel is een verbinding, niet alleen van twee wijken die door de singel gescheiden worden, maar ook in de lengterichting. Dat is niet alleen een stedenbouwkundige opmerking. Een respondent vertelde dat ze in de verslavingszorg heeft gewerkt. Ze ging dan met een groep verslaafden die in een programma zaten wandelen langs de Heemraadssingel. Ze werden daar helemaal rustig van, tot het moment dat ze de weg moesten oversteken. Dan raakten ze helemaal opgefokt. Waren ze er overheen, dan werden ze weer rustig, enzovoort. Zij pleit er voor om de singel vooral zijn *lengte* te laten houden, te proberen onderbrekingen te vermijden. De singel is voor haar een rustpunt in de stad.

Gebruik, gedeelde geschiedenis, herinnering en beleving

Gedeelde geschiedenissen maken van een singel een plek die ook een icoon wordt. Het Singelplan als zodanig is uiteraard een voorbeeld een dergelijke gedeelde geschiedenis. De praktijk van vandaag zal voor de betrokkenen een herinnering worden die aan de singel kleeft. Vandaar dat het voor de betekenis van de singels van belang is hoe het proces in het kader van het Singelplan verloopt. Een geschiedenis die veel invloed heeft op de beleving van de Heemraadssingel is het verhaal van de strijd van bewoners om hun singel leefbaar te maken en te herstellen in de oude grandeur. Maar van minstens net zo groot belang als deze jarenlange strijd zijn de voorvallen van iedere dag. Van dag tot dag ontvouwen zich patronen in het gebruik van de singels die beïnvloed worden door identiteiten, maar die ook de identiteit van de singel weer bepalen. Aan de Heemraadssingel bestaat een plek waar de eendjes gevoerd worden. Deze plek wordt, ook door migranten, zo intensief gebruikt dat zij helemaal is afgetrapt. Toen wij over de titel van dit rapport nadachten schoot ons meteen het beeld van 'eendjes voeren' door het hoofd. Maar dat was een autochtoon beeld, het beeld van op zondag met kleine kinderen wandelen en een peuter temidden van een schare eenden die stukjes brood uitdeelt. Toen we na gingen hoe het eendjes voeren aan de Heemraadssingel in zijn werk ging kwam er een heel ander beeld naar voren. Het is moslims niet toegestaan om eten weg te gooien. Zij brengen het dus naar de plek waar de eenden gevoerd worden. Veelal wordt het zonder meer achtergelaten. Aangezien enige tijd geleden de eenden overvoerd raakten en de plek helemaal afgetrapt heeft er overleg met de moskee plaatsgevonden. Vervolgens zijn er op meerdere plekken bakken geplaatst waar mensen hun etensresten kwijt kunnen. Om deze oplossing blijvend te laten werken is er met enige regelmaat contact nodig tussen de beheerders en de moslimgemeenschap. De gekozen oplossing is uiteraard een heel andere in termen van samenlevingsopbouw dan wanneer je bijvoorbeeld een hek om de plek heen zou zetten.

Een ander punt zijn de bankjes die in het Heemraadspark stonden. Deze werden veel door allochtone moeders benut zolang ze met de rug naar het veld stonden. Toen ze werden omgedraaid keken de vrouwen uit op de sportende jongeren, wat blijkbaar ongepast werd gevonden, en de bankjes werden niet meer gebruikt.

Soortgelijke voorbeelden kunnen over de Noord- en de Bergsingel aangehaald worden. We hebben al eerder de verschillen genoemd tussen de Noordsingel en de Bergsingel op momenten dat er ijs op de singel ligt. Jeugdherinneringen en een traditie van spelen zijn belangrijk in de manier waarop een singel gebruikt wordt, en dus in de manier waarop het leven in de stad zich ontvouwt. Dit blijkt uit meerdere voorbeelden. Tot op zekere hoogte moeten kinderen leren

welke soorten activiteiten geschikt zijn in een bepaalde omgeving om ze vervolgens steeds aan nieuwe generaties over te dragen. Een gesprekspartner vertelt dat het bij de start van Duimdrop op het Johan Idaplein kon gebeuren dat kinderen een bal kregen, niet wisten wat ze er mee moesten doen en ermee in hun handen bleven staan. Pas de begeleiding bij het spelen liet hen de mogelijkheden zien.

De rol van een geschiedenis van spelen op een bepaalde plek valt ook aan de hand van het volgende voorbeeld te illustreren. In de zeventiger jaren is het Pijnackerplein opgekapt, waarna er veel allochtone kinderen speelden. Het werd zeer intensief gebruikt. Het plein raakte vervolgens verloederd. Het werd echter wel als trefpunt gebruikt door groepen allochtone jongeren die veel dichter in de buurt van het Johan Idaplein woonden. Navraag bij de jongeren zelf en bij hun moeders leerde dat zij het als *hun* plein beschouwden. Ze hadden hier van jongs af aan gespeeld en hadden er een band mee. Nu, in hun contacten met het welzijnswerk, verwijzen opvallend veel jongvolwassen alloctonen naar hun herinneringen aan het plein. De verloedering van het plein heeft dit patroon overigens doorbroken. Volgens zeggen was deze deels het gevolg van doelbewuste acties van omwonenden om allochtone ouders en kinderen van het plein weg te houden (er werden bijvoorbeeld regelmatig glasscherven in het zwembadje gegooid). Het gevolg was dat het plein deze functie verloor.

De singels zijn belangrijk in de beleving van Rotterdammers, al wonen ze er niet. Jeugdherinneringen rond de singels spelen ook voor migranten. Een Surinaamse gesprekspartner kwam op haar zesde naar Nederland. De singel waar ze in de buurt woonde deed haar aan de kreken in Suriname denken. In de singel bij haar in de buurt ging ze zwemmen (wat toen nog kon). Het net dat over de singel gespannen was onderstreepte het avontuurlijke karakter.

6.3 De relatie van fysieke en sociale aspecten van het Singelplan

Het lijkt duidelijk dat fysieke maatregelen alleen onvoldoende zijn om de singel zijn plek in de stad te geven. Beter gezegd: een fysieke redenering is onvoldoende om de plek die de singel in de stad heeft te verklaren. Sociale en fysieke elementen zijn op een onontwarbare manier met elkaar verweven. Het is te simpel om er van uit te gaan dat de fysieke en de sociale component tot elkaar herleidbaar zouden zijn: ook al zou je onbepaalde fysieke middelen inzetten, dan nog zou de uitstraling van de singel onvoldoende verklaard worden; ook al zou je onbepaald sociaal investeren. Hoe fysieke en sociale factoren samengaan is bijvoorbeeld te illustreren aan de hand van het eendjes voeren. De symbolische betekenis van het eendjes voeren is een sleutel om te verklaren waarom het gras op een plek afgetrapt is. Fysieke maatregelen (bordjes plaatsten e.d.) leveren geen resultaat zolang ze niet samen gaan met inzicht in sociale processen.

In de aanpak van de Heemraadssingel is het fysieke element dominant geweest. Voorzover er sprake was van een sociaal proces ging het om inspraak, om een commentaar van belanghebbenden op het ontwerpproces. In dat proces bleek echter op meerdere momenten (bijvoorbeeld bij de bankjes rond het Heemraadspark) dat sociale factoren onherroepelijk meespeelden.

We beweren niet dat sociale factoren in alle gevallen doorslaggevend zouden moeten zijn. Dat is uit het bovenstaande ook niet af te leiden. Maar los van de vraag naar het primaat kunnen we de volgende opmerkingen maken:

- Het is altijd nuttig om een open oog te hebben voor de betekenissen en de interacties die rondom de singel bestaan. Dat vergt doelgerichte aandacht daarvoor.
- De singel roept hoe dan ook emoties op, en dat is een belangrijke factor in het stedelijke gevoel. Geschiedenissen en betekenissen, het verhaal van de singel, maakt deel uit van de identiteit van de stad.
- Los van de vraag of je het primaat bij het esthetische, het historische of het gebruiksbelang van de singel legt is het altijd mogelijk om sociale processen te organiseren rond het ontwerpproces. De waarde van dit soort processen lijkt niet steeds te worden gezien. Communicatieprocessen worden naar het schijnt uitsluitend functioneel bekeken, als 'inspraaktrajecten', maar ze bepalen natuurlijk ook de sfeer en het vertrouwen tussen partijen. Een verstoorde verhouding tussen bewoners en deelgemeente heeft een prijs in termen van betrokkenheid bij latere initiatieven. Omgekeerd is een participatie-

traject rond het Singelplan altijd tegelijkertijd een diepte-investering in samenlevingsopbouw. Ieder traject beïnvloedt de mogelijkheden in de toekomst om als overheid en burgers of als burgers onderling samen op te trekken.

- Het idee om kinderen bij het ontwerp- of het opknapproces te betrekken staat er los van hoe de singel er uiteindelijk uit komt te zien. Mogelijk leidt dat echter wel tot een positieve binding van kinderen met de singel, als het ware via jeugdherinneringen die nu op dit moment worden opgebouwd. Vooralsnog lijkt er meer mogelijk als het gaat om het betrekken van kinderen dan er tot nu toe is gedaan. Zo is in de voorbereiding van het onderzoek de suggestie geopperd om met lesbrieven op scholen te werken. Dat heeft voorzover wij weten echter nog niet tot concrete activiteiten op dit vlak geleid.

6.4 De relatie tussen overheid en bewoners/gebruikers, het ontwerpproces en het beheer

De relatie tussen overheid en bewoners/gebruikers komt ten tijde van het Singelplan vooral tot uitdrukking in het ontwerpproces en vervolgens in het beheer. Bij het laatste spelen ervaringen in het verleden uiteraard mee.

Het ontwerpproces

Veel bewoners van de singel behoren tot de stedelijke elite. De betrokkenheid bij de singels is groot, getuige de bewonersplannen die zijn ontwikkeld, het boek van Gerard Peet en de inzet van bewoners op en om met name de Heemraadssingel tegen overlast en voor een leefbare singel. Activiteiten, ook rond de Noordsingel en de Bergsingel, gaan overigens verder dan de ontwikkeling van plannen. De interesse bij activiteiten is groot. Des te nauwer luistert daarom de communicatie en participatie bij de planvorming. Bij het Heemraadsplein is er intensief meege werkt aan de planvorming, maar toch is er teleurstelling over de lange duur van het proces, de onduidelijke rollen en het feit dat degenen die het park en het plein ontwierpen er zelf niet kwamen. Hoewel Stichting Boulevard aanvankelijk vertrouwen had in het ontwerpproces nam het later een ongunstige wending. De kritiek luidt dat de communicatie mank gaat, men heeft het gevoel dat afspraken niet worden nagekomen en de betrokkenheid van bewoners wordt niet gefaciliteerd. Ook lijkt er weinig greep op de uitvoering te bestaan, in ieder geval vanuit de bewoners. Deze en soortgelijke kritiek heeft men zowel op de ontwerpers, als op de deelgemeente.

De singelwandeling en andere activiteiten rond de Noord- en de Bergsingel zijn mede door wijkbewoners, druk bezocht. Men lijkt rond deze laatste singels positiever te zijn over het ontwerpproces. Dat het intensieve participatieplan zijn vruchten afwerpt wordt volgens sommige betrokkenen bevestigd door planontwikkeling elders, waarbij het proces moeizamer verloopt.

In het ontwerpproces - meer op de Heemraadssingel dan op de Noord- en de Bergsingel - lijken de schimmen van de stadsvernieuwing nog rond te waren. Tijdens een workshop zetten de twee ontwerpers zich af tegen de jaren zeventig en tachtig, omdat toen de ontwerper - lees: het esthetische gezichtspunt - eigenlijk kansloos was tegenover de kostenoverwegingen en het primaat van wijkbewoners. Schoonheid of grandeur was uit den boze. Ook tekenen de inleiders bezwaar aan tegen het respectloze gebruik van de ruimte door diensten die hun eigen objecten blind aan de singels neerplempen. Ze bepleiten daarom coherentie in de vormgeving en de inrichting. De ondergeschikte positie van het ontwerpersbelang lijkt een bijna traumatisch gegeven.

Het punt van de bewonersinbreng is een heet hangijzer. Sommige ontwerpers hebben het idee dat ze zwaar investeren op bewonersinspraak, maar dat het voor bewoners gewoon nooit genoeg is. Bewoners hebben het gevoel dat er niet naar ze geluisterd wordt. De inspraakavonden over de Heemraadssingel werden beleefd als informatie-avonden. De communicatie moet beter, is de opvatting, en ook aangepast aan bewoners uit de zijstraten, van wie je niet zonder meer kunt verwachten dat ze kranten lezen.

We hebben de indruk dat er meermalen een soort spraakverwarring optreedt tussen ontwerpers en bewoners: als een ontwerper iets mooi vindt heeft hij het over een soort Gestalt, een soort totaalbeeld. Je kunt het ontwerp handhaven en daarbinnen dus schuiven met bijvoor-

beeld materialen of details. Het lijkt er echter op dat voor bewoners bepaalde 'details' juist beblissend waren in hun oordeel over het ontwerp. Gevolg is dat voor hun datgene wat gerealiseerd is niet meer spoort met het ontwerp. Over het algemeen is er tijdens het planproces weinig tijd ingeruimd voor bemoeienis met de ontwerpers. Mogelijk is bewonersbetrokkenheid in de voorbereiding van de uitvoering (bijvoorbeeld als materialen worden geselecteerd) een goede oplossing. Dat wil niet zeggen dat daarmee alle misverstanden zijn opgelost. Er zijn ook andere geluiden, zoals ontwerpers die buizenglijbaan neerzetten waar een klimtoren is afgesproken. In dit geval is er meer aan de hand dan een spraakverwarring tussen ontwerpers en bewoners.

Een ander punt van aandacht is dat het ontwerpproces en de inbreng van bewoners misschien teveel gemodelleerd zijn naar de stadsvernieuwing. Dat is een ander proces, omdat er veel meer belangen zijn dan alleen die van de woonwijk. Er is de stedelijke uitstraling, toerisme, de verkeerscirculatie, de samenhang op stedelijk niveau tussen singels, de noodzaak om de stedelijke elite vast te houden enzovoort.

Bij de inrichting van het Heemraadsplein hebben technische overwegingen een grote rol gespeeld. Het stelsel van wortels en buizen dat eronder ligt laat weinig ruimte voor fundamentele ingrepen. Deze overwegingen zijn echter nauwelijks doorgedrongen tot bewoners en professionals in de buurt. Ontwerpers lijken moeite te hebben om een goede relatie met bewoners te ontwikkelen. En als deze relatie wel tot stand komt, lijkt het gebruik eerder teveel dan te weinig het ontwerp te bepalen.

De opgave in het kader van het Singelplan is om de bovenstedelijke, de stedelijke en de wijkdimensie te combineren, zodat een plek zowel een stedelijke als een lokale uitstraling zou kunnen hebben. Deze opgave geldt met name voor de vormgevers en ontwerpers. Het vakmanschap van ontwerpers zou moeten zijn dat op zoek gegaan wordt naar een ontwerp dat ten aanzien van de esthetische, de historische en de gebruiksbelangen positie kiest, maar dat niet zozeer een optelsom van die belangen is. Het ontwerp heeft zijn eigen waarde en verdient dan ook een zekere bescherming, wil het niet verworden tot een vergaarbak van onverenigbare wensen.

Het ontwerpproces staat niet op zichzelf. Het is een schakel in de beleving van mensen, met name met betrekking tot hoe zij de singel als eigendom ervaren, de binding die zij ermee ontwikkelen. Het ontwerpproces is een deel van de geschiedenis van de singel. Het bepaalt mede de gevoelswaarde, zeker voor degenen die betrokken zijn bij de herinrichting ervan.

Op het stedelijke niveau speelt bij de ontwikkeling van het Singelplan vooral het architectuurhistorische perspectief een rol, singels als historisch gegeven die in de oorspronkelijke staat hersteld moeten worden, versus singels als een ruimte die op dit moment bruikbaar moet zijn. 'Lokaal', op het niveau van de afzonderlijke singels, lijkt echter vooral met de actuele behoeften gerekend te worden en minder met het historische gezichtspunt.

Het beheer

Het leven op en om de singels is intensief. De singelbewoners lijken dat leven te accepteren - soms ook toe te juichen -, hoewel rust voor hen wel belangrijk is. Jongeren die rond het Heemraadspark tot diep in de nacht rondhangen, een blaasbalg met hoorn voor de kinderen die tot 's avonds laat spelen en dus geluidsoverlast veroorzaken, dat gaat te ver.

In het Nieuwe Westen is met Thuis op Straat samenwerking gezocht om op het Heemraadsplein tot een kiosquette (krantenkiosk met terras) te komen. Het is de bewoners onbekend waarop dat initiatief gestrand is. Naar verluidt was dat om politieke redenen. Horeca zou door de politiek als risicofactor worden gezien. Gesprekspartners pleiten voor communicatie die ook landt bij bewoners van de zijstraten.

Beheer is een heet hangijzer, probleem nummer 1 is het vuil, de hondenpoep en de veiligheid. Bewoners accepteren een zekere mate van grootstedelijke overlast, maar pleiten wel voor beleid.

Over de betrokkenheid bij het beheer van zowel de Heemraadssingel als de Noord- en de Bergsingel zijn bewoners slecht te spreken. Ze hebben het gevoel dat ze te lang moeten aandringen voordat er iets gebeurt. Daarbij moeten we aantekenen dat bewoners van de achterliggende buurten rond de Heemraadssingel het idee hebben dat er nog altijd beter naar Stichting

Boulevard wordt geluisterd dan naar henzelf. We hebben daar van een gestructureerde samenwerking tussen bewoners en beheerders niet heel veel kunnen achterhalen. De singelbewoners geven zelf in ieder geval te kennen dat ze de voorkeur geven aan de informele weg. Daarmee schijnen betere resultaten behaald te worden dan met gestructureerde samenwerking.

Ondertussen is uiteindelijk het beheer voor bewoners bepalend als het gaat om hun tevredenheid. Ze missen dan ook beheerplannen, bijvoorbeeld voor het Heemraadsplein en het Heemraadspark.

7 Discussie

We hebben in het voorgaande geprobeerd om een aantal sociale aspecten van het Singelplan in beeld te brengen. Belangrijke thema's die daarbij opdoken waren uiteraard de relaties tussen groepen burgers, de symbolische aspecten van het Singelplan, de relatie tussen fysieke en sociale processen, de participatie van bewoners in het ontwerpproces en de noodzaak van een goed beheer. Een aantal thema's vroeg echter om een nadere beschouwing, omdat ze mogelijk door het voorgaande in een ander licht zouden komen te staan. Deze thema's zijn de complexiteit van de singels en van het Singelplan als zodanig, de gevolgen van deze complexiteit voor het ontwerpproces, de positie van marginale gebruikers en relatie van de sociale en de economische component. In deze laatste paragraaf willen we deze discussiepunten de revue laten passeren.

De singel als mozaïek

Vanaf het begin van het onderzoek is de vraag 'van wie is de singel?' een leidend motief geweest. In de Begeleidingscommissie leverde dat de vraag op of je door deze vraagstelling tegenstellingen niet opklopt in plaats van dat je het proces van werken aan de singels verder helpt. Uiteindelijk kwam het beeld op van een patroon, dat we hier zouden willen vertalen als een mozaïek. Mensen - breder gezegd, actoren - leggen een claim op de singel. Ze onderbouwen deze claim vanuit verschillende posities, met verschillende soorten argumenten. De gemeente kan zo het architectuurhistorische belang van de singel aanvoeren, of de verkeerstechnische betekenis, of wettelijke normen. De deelgemeente kan wijzen op het gebrek aan publieke ruimte en openbaar groen in de wijk, ze kan dus de singel claimen als extra vierkante meters in een omgeving die daaraan een groot gebrek heeft. Ontwerpers en stedenbouwers kunnen de noodzaak van plekken met een grandeur, met een grotere belevingswaarde aanvoeren. Dat is ook een argument dat vanuit het belang van het toerisme doorslaggevend zal zijn. En dan zijn er de belangen van wijkbewoners, die vanuit het gebrek aan groen in de eigen woonomgeving het groen van de singel hard nodig hebben. Of de moeders met kleine kinderen, die geen kant op kunnen, behalve naar de singel. Bewoners van de singels zullen op grond van hun bewonersschap claims leggen op hun uitzicht of op hun recht om de buitenruimte naar hún goeddunken te gebruiken. Het kan subtieler: bewoners met een auto zullen meer begrip hebben voor de noodzaak van parkeerplaatsen dan bewoners zonder. Of nóg geschakeerder: bewoners, ook met een auto, zullen verschillend denken wanneer zij milieu-overwegingen of het uitzicht verschillend waarderen. En er zijn vaak verschillen tussen 'zittende bewoners', die kunnen verwijzen naar de lange geschiedenis die zij op deze of gene plek hebben, en 'nieuwelingen', die die geschiedenis als het ware consumptief in hun levenspatroon opnemen als een vorm van historisch kapitaal, maar die de loop van die geschiedenis met hun levensstijl in feite veranderen - en waarom ook niet? -. Jan Willem Duyvendak wijst er in een recent artikel (Duyvendak, 2001) op dat paradoxaal genoeg in een globaliserende wereld de betekenis van de plek toeneemt. Zittende bewoners en nieuwelingen betwisten elkaar het recht op die plek, zoals heel zichtbaar is in dorpen, maar net zo goed in wijken. De opgave is in zijn woorden om 'verbondenheid met de plek' te combineren met 'culturele openheid'. Natuurlijk, je kunt de rivaliserende claims beschouwen als 'strijd', als elkaar het licht in de ogen niet gunnen. Maar het is wél leven, en een strijd die eigen is aan de stad. Een sterke compactheid is nu juist wat een stad kenmerkt, en daarmee dus ook een schaarste aan ruimte, mét de positieve keerzijde van een sterke dynamiek, de wereld die je om de hoek tegenkomt. Wie dit geduw en getrek niet wil moet de stad verlaten, hoewel het maar de vraag is of je er nog ergens aan kunt ontsnappen, gezien de dorpen uit het artikel van Duyvendak. Productiever is het dus om de singel te beschouwen als een mozaïek van allerlei vormen van ruimtegebruik die elkaar deels verdrücken. In die opvatting dragen de verschillende claims bij aan het beeld van de singel. Als we wat grofmazig kijken zien we dat de Heemraadssingel in de loop van haar geschiedenis steeds van gedaante wisselt. Er was een lege plek, die is ingevuld om te voorzien in de behoefte van de stad om haar elite te behouden, met het oog op de toekomst. De Jongh werd bekritiseerd omdat hij teveel oog had voor 'de onmiddellijke eisen van handel en scheepsbouw'. Maar vervolgens werd de woonfunctie aangetast doordat er ook andere bestemmingen werden toegelaten. En tijdens de Tweede

Wereldoorlog huisvestte de singel de Duitse bezetter, evenals joodse onderduikers. Na de Tweede Wereldoorlog zette de afnemende betekenis van de Heemraadssingel als woonfunctie verder door. Vervolgens is er de periode van verloedering gekomen, met een overlast van drugsgebruik en tippelprostitutie die in 1995 haar dieptepunt kende. Bewoners organiseerden zich in datzelfde jaar in de Stichting Boulevard. Wie staande wil houden dat de singels een soort eeuwigdurende, vanzelfsprekende grandeur hebben die mag het zeggen. Zo goed als de singels ontstaan zijn in een proces van duwen en trekken tussen verschillende belangen, zo goed kent ook de rest van hun geschiedenis een 'conjunctuur'. Singels zijn niet denkbaar los van de geschiedenis van de mensen die er zich bewegen, met hun verschillende belangen en strevingen. Die conjunctuur maakt dat de betekenis van de singels 'plastisch' blijft. Tegelijkertijd blijft de singel heterogeen, de visies die de verschillende groepen mensen er op projecteerden zijn geen tubes verf die leeggeknepen worden en vervolgens door elkaar geroerd. Er blijven contrasten, tegenspraken, verschillen. Het beeld dat opkomt is dat van een levend mozaïek, een patroon waarin een schakeling van belangen, betekenissen, relaties nog herkenbaar is. Dat patroon is levend, in die zin dat het in de loop van de tijd steeds verschuift.

Deze constatering heeft een aantal consequenties. Het biedt ruimte om juist de verschillen in belangen rond singels als deel van het 'beeld' te beschouwen, wat productiever is dan ze als verstoring van een idylle te zien. Een singel hoeft niet bevolkt te worden door mensen die allemaal van elkaar houden, hij hoeft niet vastgepind te worden in een stadium dat als 'de ultieme singel' geldt, terwijl iedere verandering de ongereptheid van de 'eigenlijke, historisch verantwoorde' singel verstoort. Het stedelijke leven, met al zijn lelijke en mooie dingen, met een zekere mate van vuilheid en van overlast, mag er doorheen stromen. Tegelijkertijd is ook de coherentie van het ontwerp, de belevingswaarde ervan, een van de belangen die beschermd moeten worden. Hoe prominent dat belang moet zijn is onderworpen aan politieke afwegingen. Het kan echter niet het *enige* richtinggevende belang zijn, al was het alleen maar omdat het gebruik van een singel zoveel van het klimaat kan bepalen. Wel pleiten we er voor om het ontwerpproces te beschermen tegen een invulling als vergaarbak van wensen van verschillende partijen (zie hieronder). De singel is geen sociale idylle, maar ook geen in beton gegoten esthetisch of historisch gegeven. Een beschermd ontwerpproces biedt ruimte om de integrale werkelijkheid van singels (inclusief sociale, symbolische, economische, en fysieke processen) te beschouwen als een adaptief systeem dat voortdurend in beweging is. Het biedt ook ruimte om de singel te bezien in samenhang met de geschiedenissen die zich eromheen ontploegen.

Een ontwerpproces dat past bij het mozaïek

Het is een teken van vitaliteit dat rond de singel verschillende belangen, betekenissen en strevingen met elkaar geconfronteerd worden. De geschiedenis die in die botsingen ontstaat draagt bij aan de symbolische waarde van de singel. Dat laat onverlet dat een ontwerper die zich van verschillende kanten tegelijk laat beïnvloeden nog wel een coherent en mooi ontwerp kan maken. Het ontwerp zou dan geen een-op-een-vertaling van de wensen van verschillende groepen hoeven te zijn. Juist de rijke geschakeerdheid van de singel, ook in sociaal opzicht, kan een inspiratiebron zijn voor het ontwerp. En - zoals tijdens een vergadering in het kader van het onderzoek werd opgemerkt - het is juist de diversiteit van gezichtspunten op de singel die bevestigt dat zij als een soort katalysator voor het stadsgevoel werkt. Dat werkt als een recursief proces: de binding aan de singel maakt dat mensen er zich gepassioneerd mee bezig houden, en in die bezigheid versterkt zich weer de binding aan de singel, wat de symbolische betekenis van de singel versterkt, enzovoort.

Bij het ontwerpproces komen we dan ook tot de volgende aandachtspunten:

- Wij pleiten voor een responsieve opstelling van ontwerpers, in die zin dat zij zich door de diverse standpunten moeten laten inspireren. Dat wil onder meer zeggen dat zij een levendige belangstelling zouden moeten hebben voor de beleving van de woonomgeving door bewoners en gebruikers. Interactie hoort daarbij. Maar we pleiten tegelijkertijd voor een zekere bescherming van hun positie. Hier en daar lijkt hun rol procedureel zo zeer dichtgetimmerd dat de kans op een mooi ontwerp - en dus ook een goed gevoel van gebruikers van de ruimte erover - niet groot is.
- Evenzeer is er behoefte aan uitwerking van aangepaste participatiestrategieën. Immers, de status van bewonersinbreng in de aanpak van de singels is een andere dan die in

het gemiddelde stadsvernieuwingsproject. Vanwege het grote aantal belangen kan hun inbreng tot een minder herkenbaar resultaat leiden. De vraag is dus hoe je bewonersparticipatie in deze context het beste kunt vormgeven.

- We stellen voor om juist bij projecten als het Singelplan *betekenisprofielen* op te stellen. Net zoals de bouwkundige staat van panden kan worden opgenomen, of de architectuurhistorische waarde, blijken er ook veel betekenissen aan singels te kleven. Dat zijn er in principe uiteraard erg veel, en het is zeker geen haalbare kaart om *alle* betekenissen op te sporen. Maar met een beperkte inzet is er toch heel veel meer mogelijk dan nu gebeurt. Alleen de betekenissen voor degenen die hun standpunt naar voren brengen voorafgaand aan het proces worden meegenomen. Daardoor duiken in de loop van het proces steevast verrassingen op. Het inventariseren van betekenissen vooraf zal in ieder geval het aantal verrassingen verminderen, en het kan een verrijking zijn voor het ontwerpproces.
- De logica van het ontwerpproces - van grote lijnen naar details, en niet weer terug wanneer een station eenmaal gepasseerd is - heeft teveel voordelen om dat zomaar terzijde te schuiven. Toch lijkt het alsof de waardering van bewoners voor het totale ontwerp gedeeltelijk afhankelijk is van details. Een verandering van details kan de waardering van het ontwerp als totaal doen 'kantelen'. Opnieuw het proces ingaan lijkt onverstandig, maar valt er iets aan dit probleem te doen? En uiteraard is de eerste vraag: *is* het wel een probleem?
- Hier en daar is opgemerkt dat de ontwerpogave - waarin respectvol met de historie omgegaan moet worden - voor Rotterdam relatief ongewoon is. Mogelijk zou bezinning hierop nuttig kunnen zijn.

Marginale gebruikers

Groene zones zullen altijd aantrekkingskracht hebben op een aantal groepen marginale burgers. Te denken valt aan prostituees, zwervers, druggebruikers enzovoort. Nu moeten we benadrukken dat iedere singel anders is, maar een plan voor de singel lijkt ons niet echt compleet zonder dat er aan die groepen gedacht is. We hebben de indruk dat iedere singel deze groepen uit het bewustzijn bant, en dat veel bewoners het liefst deze groepen fysiek zou uitbannen. Inzicht in hun leefwereld kan ertoe bijdragen dat andere oplossingen dan repressieve binnen bereik komen. Deze hebben namelijk onder andere het nadeel van het 'waterbedeffect': wanneer overlast op een bepaalde plek verdwijnt wordt die elders weer groter. Er zou nagedacht moeten worden over alternatieven voor deze benadering.

Bewoners van verschillende singels hebben in het verleden, en in veel opzichten hebben ze dat nog steeds, zeer veel te lijden gehad van overlast van deze burgers. Het gaat er dan ook niet om dat zij daaraan opnieuw blootgesteld zouden moeten worden. Het lijkt ons echter dat het juist het gevoel is geweest er alleen voor te staan dat de overlast schijnbaar onoplosbaar heeft gemaakt. Bovendien is het in een aantal gevallen het waterbedeffect zelf geweest dat - door repressief optreden elders - ervoor gezorgd heeft dat er overlast ontstond of verergerd werd. Alternatieven kunnen zeker vanuit de sociale sector ontwikkeld worden. Het ontwikkelen van relaties met deze groepen vanuit de maatschappelijke opvang of de verslavingszorg kan bijvoorbeeld een basis vormen om verbeteringen te bereiken. Maar dat vergt dan juist op de singels een actievere inzet van de sociale sector, gezien de aantrekkingskracht daarvan.

Sociale processen en economische waarde

In het economische onderzoek dat in het kader van het Singelplan wordt uitgevoerd door Bureau Middelkoop wordt de vraag opgeworpen of de gemeente moet ingrijpen als de markt splitsing faciliteert. Het bureau komt tot de conclusie dat de grote woningen een relatief lage prijs per kubieke meter opbrengen. Wanneer je de markt zijn werk laat doen dan betekent dat dat er een beweging in de richting van opsplitsing op gang komt. Een groot pand dat gesplitst is in appartementen brengt per kubieke meter immers veel meer op. Grote woningen zijn, zoals dat heet, marktcontrair. Wil je dat panden niet gesplitst worden, zegt het rapport, dan moet de gemeente ingrijpen. Dat kan via grondprijnsbeleid en via regelgeving die splitsing belemmert.

Een andere stelling is dat er meer sprake is van economische uitstraling van de singels naarmate de bebouwing in de omliggende straten beter past bij die van de singel. De Staten-singel is daarvan volgens het bureau een goed voorbeeld: De singel maakt deel uit van een wijk die net als de singel een 'betere signatuur' heeft.

Het is interessant om vanuit ons eigen onderzoek hieraan enige overwegingen toe te voegen. Allereerst de feiten rond de Heemraadssingel, de singel die volgens Middelkoop qua grandeur met kop en schouders boven de andere singels uitsteekt. Deze singel had mede als doelstelling om de elite voor de stad te behouden. Volgens Peet (2000) is deze opzet geslaagd. De Heemraadssingel anno 2000 is nog steeds (of weer) een straat voor de gegoede burgerij, maar niet voor de extreem rijken. Nog steeds geeft Rotterdam een uittocht van de hogere inkomens te zien, en nog steeds wil de gemeente die inkomens aan de stad binden.

Vanuit sociaal oogpunt wordt het dan interessant om te weten wie de mensen zijn met die hogere inkomens. Het is opvallend dat in de interviews die we gehouden hebben de bewoners van de Heemraadssingel als een meer egalitair gezinde groep naar voren komt dan die van de Noordsingel en de Bergsingel. Opvallend genoeg lijken bewoners van de Heemraadssingel zichzelf ook als minder elitair te beschouwen dan die van de Mathenesserlaan. De bewoners van Mathenesserlaan en Heemraadssingel tezamen lijken overigens de stedelijke veelkleurigheid te waarderen. Op een enquêtevraag (die niet nader is aangeduid) antwoordt 27% in die straten te zijn gaan wonen vanwege het kosmopolitische karakter van de omgeving (Peet, 2000). De bewonersorganisatie houdt in haar inbreng en activiteiten nadrukkelijk rekening met de wensen van bewoners en kinderen uit de omgeving.

Singels als zodanig hebben een specifieke vorm. Ze zijn een corridor, dus ze zullen altijd in meerdere of mindere mate een verbindingsfunctie hebben. Maar ze zijn ook door hun langgerektheid en het feit dat ze buurten scheiden een grensvlak. En grensvlakken zijn katalysatoren, vooral omdat ze de plaats vormen waar verschillende systemen met elkaar in aanraking komen. Interactie tussen verschillende leefwerelden is daarom eigen aan singels. Bewoners zullen vermoedelijk tot op zekere hoogte voor deze interactie kiezen. De bewoners die wat in te brengen hebben - en dat zijn er velen aan de singels - en die zich willen afschermen van vreemde of bedreigende invloeden zullen eerder kiezen voor meer homogene 'elitewijkjes' met een rondere of rechthoekiger vorm. Middelkoop lijkt te pleiten voor woonmilieus (micro-buurtjes) die in hun geheel hoger geklasseerd zijn. Daar is niets tegen, maar stadssingels zijn *stedelijke* singels, inclusief de diversiteit ten opzichte van de achterliggende straten, en het is de vraag of deze zich lenen voor het concept van micro-buurtjes.

Als deze redenering klopt hebben de singels betekenis als woonklimaat voor mensen die hechten aan grootstedelijkheid, met alle veelkleurigheid die daarbij hoort. Zo'n woonklimaat is om twee redenen van belang:

- Wanneer Rotterdam waarde hecht aan zijn imago van egalitaire stad dan is het zaak om te investeren in woongebieden waarin de ontmoeting van beter gesitueerden en andere bevolkingscategorieën kan plaatsvinden.
- Nu woningdifferentiatie zo hoog op de agenda staat bieden woonmilieus waarin al een zekere menging van inkomenscategorieën bestaat prima kansen als differentiatie *avant la lettre*.

In beide gevallen volstaat het overigens niet om lippendienst te bewijzen aan gemengde woonomgevingen. Samenleven gaat niet vanzelf, ook het samenleven tussen beter gesitueerden en mensen die in de wijken achter de singels wonen niet. Het blijkt dat het Singelplan veel beweging in de relatie van singelbewoners en wijkbewoners op gang brengt, maar wil je de singels als leefklimaat opwaarderen dan kunnen sociale investeringen niet uitblijven.

Misschien zouden de bevindingen van Bureau Middelkoop ook in dat licht gezien kunnen worden. Het verband dat zij vinden tussen een lage kubieke meterprijs bij woningen met een grote omvang geldt zeker op de Heemraadssingel, de Noordsingel en de Bergsingel, getuige onderstaande tabel.

Prijs in m3

	Inhoud <600m3	Inhoud >600m3
Bergsingel	1379,95	725
Heemraadssingel	1243	794
Noordsingel	1118	589

Bron: Middelkoop, 2001

Het is echter het overwegen waard of een verbetering van de leefbaarheid op de singels deze ook voor een meer vermogende groep aantrekkelijk zou maken. De grote woningen zouden

immers bij een hogere kubieke meterprijs buiten het bereik van de huidige groep bewoners kunnen vallen (hoewel een prijs van f 1243.- per kubieke meter bij een woning van 600 m³ met circa f 750.000 nog altijd niet extreem genoemd kan worden). Met investeringen in de leefbaarheid kom je tegemoet aan de wensen van de huidige bewoners, nog steeds de belangrijkste motor achter de opwaardering van de singels. Maar je kunt zo ook een doorgaand proces van verbetering op gang brengen waarin het niet ondenkbaar is dat ook meer vermogende groepen de singels op zouden zoeken. Dit zou uiteindelijk gevolgen kunnen hebben voor de kubieke meterprijs van de grote woningen. Volgens sommige betrokkenen doet die trend zich momenteel al voor.

Er is overigens ook een overweging te plaatsen bij de optie van splitsing van woningen. Ons is geen hard cijfermateriaal bekend over de buurtbinding van appartementbewoners, maar we hebben de indruk dat deze meer 'footloose' zijn, minder binding hebben aan de buurt en minder onderlinge contacten dan bewoners van complete woningen. Zoiets is bijvoorbeeld af te leiden uit het onderzoek van Reijndorp e.a. (1998) ten aanzien van luxere appartementencomplexen in Diemen Noord, Toolenburg/Hoofddorp en Prinsenland/Rotterdam. Als je ziet hoe belangrijk de inzet van bewoners voor de singels is dan zou voortgaande splitsing van woningen wel eens eerder verloedering dan opwaardering in de hand kunnen werken. Overigens is dit voornamelijk tamelijk speculatief. Een onderzoek naar de betekenissen van verschillende huishoudenssamenstellingen en woningtypen voor buurtprocessen zou hier meer licht op kunnen werpen. Onze uitgangspunt zou zijn dat ouders met kleinere kinderen een centrale rol in de ontwikkeling van netwerken spelen. Je verwacht deze in eengezinswoningen. Daarnaast zullen ouderen, die meer tijd hebben en vaker thuis zijn, een rol kunnen spelen. De ontstane netwerken kunnen ook naar andere levensfasen toe een rol blijven spelen, vooropgesteld dat de deelnemers eraan niet verhuizen. Duurzaamheid van minstens een substantieel deel van sociale netwerken is dus een belangrijke vorm van sociaal kapitaal. Je mag aannemen dat huishoudens niet gelijk verdeeld zijn over woningtypen. In appartementen verwacht je meer startende huishoudens, meer werkende partners en meer verloop.

Ken uw singel

De singels herbergen meer moois en interessants dan we ons realiseren. Tijdens het onderzoek zijn we betekenissen, kleine geschiedenissen van plekken, gelaagdheid in beleving van de singels tegengekomen, en wel in die mate dat ze de mogelijkheden van het onderzoek te boven gingen. Een redelijk dekkend beeld van de onderzochte singels hebben we dus niet gekregen. De verschillen in beleving van het water, de ontmoetingsfunctie van het Heemraadsplein voor verschillende groepen, de rol van kleine geschiedenissen rond Heemraadssingel, Bergsingel en Noordsingel in de binding van bewoners eraan, maken duidelijk dat er een wereld te winnen is bij meer inzicht. Dat kan ook benut worden bij het introduceren van nieuwe elementen. Zo goed als autochtone Rotterdammers belangrijke symbolen kunnen vinden langs de singels (standbeelden, herinneringsplaten), zo goed is het belangrijk dat ook nieuwkomers dat gaan doen. De adoptie van het Heemraadsplein door Kaapverdianen en het omdopen tot Pracinha d'Quebrod is daarvan een voorbeeld. Maar daarvoor is het belangrijk om hun beleving van de singels te kennen. Meer aandacht voor de betekenis van de singels voor de stedelijke identiteit is daarom van belang. Daarbij kunnen zowel de historische, de esthetische als de sociale waarde als ijkpunt gebruikt worden.

Referenties

- Achterberg, P. 2000
Ruimtelijke criteria voor Rotterdamse singelplannen. Quadrat, Rotterdam.
- Bureau Middelkoop, 2001
Economisch potentieel van de Rotterdamse singels. Concept maart 2001
- Bewonersvereniging Noordsingel / Bergsingel 1999
Rotterdamse Rijkdom. Voorstel tot herinrichting Noordsingel / Bergsingel. Rotterdam.
- DS+V/Gemeentewerken 1999
Een Singelplan voor Rotterdam. DS+V/GW, Rotterdam.
- Duyvendak, Jan Willem 2001
'Mijn en dijn'. In *Tijdschrift voor de Sociale Sector* maart 2001, pp. 4-7.
- Fortuin, K. en P. van der Graaf (in voorbereiding)
Stedelijke identiteit. Verwey-Jonker Instituut, Utrecht.
- Hoeven, E. van der; W. Vanstiphout 1998
Het Waterproject van W.N. Rose Rotterdam (1941-1998). Crimson, z.p.
- Kamphuis, M.I.; F.L. Hooimeijer; H.J. te Velde 1999 (oorspr. 1998)
Waterproject 1954. Camp & Kamphuis architectuurhistorici. Tweede, licht herziene druk).
- Meijer, H. 1999
Waar bemoeien we ons mee? Sociaal investeren: Hart van de Rotterdamse Wijkaanpak. Programmabureau Wijkaanpak, Rotterdam.
- Peet, G. 2000
Burgermansgepruts. 100 jaar Heemraadssingel, 1900-200. Stichting Heemraadssingel, Rotterdam.
- Rails*, 2000/2001, december 2000/januari 2001.
- Reijndorp, Arnold e.a. 1998,
Buitenwijk. Stedelijkheid op afstand. Nai uitgevers, Rotterdam.